

ΛΙΝΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ
ΚΑΙ Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Α'. Το βιβλιογραφικό εργαστήριο

Τὸ 1935 δημοσίευσα στὸν τόμο τὸν ἀφιερωμένο στὴ μνήμη ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγάλους διδασκάλους τῆς ἑλληνικῆς παλαιογραφίας, τοῦ Σπ. Π. Λάμπρου, μιὰ μελέτη ὅπου ἐξέταζα τὸ ἔργο ἑνὸς σημαντικοῦ βιβλιογράφου τοῦ 14ου αἰώνα, τοῦ Ἰωάννη Δούκα τοῦ Νεοκαισαρείτη¹. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ποὺ ἔγραψε βρισκόνταν στὴ μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου κοντὰ στὶς Σέρρες, ὅπου ὁ Νεοκαισαρείτης ἦταν μοναχός· τὰ χειρόγραφα, ὕστερ' ἀπὸ πολλὰς περιπέτειες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκόσμιου πολέμου, κατέληξαν τὸ 1924 στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῶν Ἀθηνῶν². Στὴ μελέτη μου ἔδινα τὸν κατάλογο δεκαεννέα συνολικὰ χειρογράφων γραμμένων μὲ τὸ χέρι τοῦ Νεοκαισαρείτη, τὰ ὁποῖα ἐκάλυπταν τὰ ἔτη ἀπὸ τὸ 1330 ὡς τὸ 1366. Δεκατέσσερα ἀπὸ αὐτὰ (δέκα χρονολογημένα, τέσσερα ἀχρονολογητά) εἶχαν βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα μὲ ρητὴ ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ

1. Λίνος Πολίτης, Σημεῖωμα περὶ τοῦ βιβλιογράφου Ἰωάννου Δούκα τοῦ Νεοκαισαρείτου, στό : *Εἰς μνήμην Λάμπρου*, Ἀθ. 1935, σ. 587 - 595 (στό ἐξῆς βραχυγραφικά : Νεοκ.).

2. Γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου βλ. τὴ βασικὴ μελέτη τοῦ A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécé*, Παρίσι 1955 (Bibliothèque byzantine publiée sous la direction de Paul Lemerle, Documents 3) (στό ἐξῆς : Guillou). Τὸν ἀρχικὸ κώδικα τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ περιέχει τὰ αὐθεντικὰ ἀντίγραφα ὄλων τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς καὶ ποὺ τὸν νομίζαμε χαμένο, τὸν ξαναβρῆκε ὁ Ivan Dujcev στὴν Πράγα, βλ. τὸ ἄρθρο του *Der wiederaufgefundene «alte Kodex» des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai*, *Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas* 3 (1959 116-121) (= *Medioevo byzantinoslavo* τόμ. 3, 1971, 589-597). Γιὰ τὰ χφφ τῆς μονῆς Προδρόμου ὑπάρχουν μόνο δύο παλαιοί, ὅχι πλήρεις κατάλογοι, τοῦ Π. Ν. Παπαγεωργίου *Byz. Zeitschr.* 3 (1894) 317-325) καὶ τοῦ Χρυσοστόμου [Δημητριάδου], *Ὁ Νέος Ποιμὴν* 2 (1920) - 4 (1924) (βλ. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques* κτλ., 2η ἔκδ., Παρίσι 1958, ἀρ. 762 καὶ 763). Πρβ. Α. Πολίτης, Τὰ ἐκ Σερρῶν χειρόγραφα ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ, *Ἑλληνικά* 4 (1931) 525-526 (Richard, *Répertoire* ἀρ. 765). Τὰ χφφ τῶν Σερρῶν περιγράφονται ἐκτενῶς στὸν ἀδημοσίευτο ἀκόμη νέο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ποὺ ἐτοιμάζω.

βιβλιογράφου, τὰ ὑπόλοιπα τὰ εἶχα ἀποδώσει σ' αὐτὸν ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ χαρακτηριστικῆς τῆς γραφῆς. Ἀργότερα ³ συμπλήρωσα τὸν κατάλογο μὲ μερικὰ χφφ ἀκόμη, πολλὰ μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα, ἄλλα μὲ ὀρισμένους ἔνδοιασμούς.

Ὡς πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ἀναφέρω ἓνα, γραμμένο ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸν Νεοκαισαρείτη, τὸν κώδ. Εἰάνθης, Παναγίας Καλαμοῦς ἀρ. 6, σήμερα στὴ Σόφια Κεντρικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Μουσεῖο, ἀρ. 421 ⁴ : Τέσσερα Εὐαγγέλια, περγ. Στὸ τέλος ὁ Νεοκαισαρείτης παρέθεσε τοὺς τέσσερις τυπικοὺς στίχους πού χρησιμοποιεῖ κατὰ κανόνα :

*Τῷ τερματοργῶ τῶν καλῶν Θεῶ χάρις,
ὕμνος, αἶνος ἄπανστος πρέπει καὶ δόξα.
Χεῖρ ἁμαρτωλοῦ Ἰωάννου τοῦ Δούκα
καὶ κακογράφου τοῦ Νεοκαισαρείτου.*

Καὶ πρόσθεσε ἀμέσως τὴ χρονολογία : *Ἐγρά(φ)η ἐν ἔτει ,σωξγ' [1354/5] ἰνδ.η' [. . .]*.

Τρία ἀπὸ τὰ χφφ πού εἶχα ἀποδώσει στὸν Νεοκαισαρείτη μὲ βάση τὴν ὁμοιότητα τῆς γραφῆς δὲν ἀναφέρουν αὐτὸν ὡς γραφέα, ἀλλὰ τὸν ἱερομόναχο Νεῖλο· τὰ ἀκόλουθα : 1) Ἀθήνα, Ε. Β. Ε. 2515 ⁵, ἔτ. 1334, Μηναιῖο (Μαρτίου), περγ., 2) ἀρ. 2498, ἔτ. 1340, Μηναιῖο (Ἰουνίου), περγ., 3) ἀρ. 2530, ἔτ. 1348, Τριώδιο, περγ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Νεῖλος ἀναφέρεται σὲ δύο ἀκόμη ἀπὸ τὰ χφφ πού ἔχει ὑπογράψει ὁ Νεοκαισαρείτης, ὄχι ὅμως ὡς

3. Α. Πολίτης, Eine Schreiberschule im Kloster τῶν Ὀδηγῶν, *Byz. Zeitschrift* 51 (1958) 18-19.

4. Centralen Zerkoven Istoriko-archeologesky Musej pri Svetia Synod (=Κεντρικὸ Ἐκκλησιαστικὸ Ἱστορικο-αρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Ἱερᾶς Συνόδου). Τὴν πληροφορία ὅτι ὁ κώδικας ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Εἰάνθης βρίσκεται στὴ Σόφια ἔδωσε πρῶτος ὁ K. Treu, βλ. *Richard Répertoire* σ. 242, ἀρ. 874· πρβ. Α. Πολίτης, ὁ. π. σ. 18. Εἶχα πρόσφατα τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσω τὰ χφφ τοῦ Μουσείου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ νὰ πιστοποιήσω ὅτι ὁλόκληρη ἡ συλλογὴ τῶν χειρογράφων τῶν δύο μοναστηριῶν τῆς Εἰάνθης (τῆς Ἀρχαγγελιώτισσας καὶ τῆς Παναγίας Καλαμοῦς), μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, βρίσκονται ἐκεῖ· θὰ μεταφέρθηκαν ἀσφαλῶς στὴ Σόφια ἀπὸ τὸ 1913 ὡς τὸ 1919, ὅταν ἡ Δυτικὴ Θράκη βρισκόταν ὑπὸ βουλγαρικὴ κατοχὴ. [Βλ. τώρα τὸ ἄρθρο μου *Τὰ χειρόγραφα δύο μοναστηριῶν τῆς Εἰάνθης (Παναγίας Ἀρχαγγελιώτισσας καὶ Παναγίας Καλαμοῦς)*, *Θρακικὰ Χρονικά*, τεύχ. 33 (1977) 15-18].

5. Τὰ χειρόγραφα πού ἀπέκτησε ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ καταλόγου τοῦ I. καὶ A. Σακκελιάνος (Ἀθήνα 1892), ἔλαβαν ἀρχικὰ ἀριθμοὺς συμπληρωματικοῦ καταλόγου (Suppl.), οἱ ὅποιοι κατόπιν ἀντικαταστάθηκαν μὲ ἄλλους, εἰδικὰ οἱ ἀρ. Suppl. 1 κ. ἑ. μὲ τοὺς ἀρ. 2001 κ. ἑ. Ἐτσι ὁ κώδ. ἄλλοτε Suppl. 515 ἔχει σήμερα τὸν ἀρ. 2515 κ.ο.κ. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ χφφ ἀπὸ τὶς Σέρρες βρίσκονται στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη, στὸ ἔξης θ' ἀναφέρονται μόνο μὲ τοὺς ἀριθμοὺς τῶν τὰ χφφ ἀπὸ τὶς Σέρρες ἔχουν σήμερα τοὺς ἀριθμοὺς 2396-2643.

γραφέας, ἀλλὰ ὡς χορηγὸς ἢ ὡς ἀφιερωτῆς: ἀρ. 2496, ἔτ. 1353, καὶ ἀρ. 2608, ἔτ. 1360 (Νεοκ. ἀρ. 2 καὶ 4). Ἡ ὁμοιότητα τῆς γραφῆς ἀνάμεσα στὰ τρεῖς χφφ μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Νεῖλου καὶ τὰ χφφ μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ Νεοκαισαρείτη εἶναι ἐντυπωσιακὴ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶχα ἀποδώσει στὸν τελευταῖο χωρὶς κανένα δισταγμὸ καὶ τὰ χφφ αὐτά. Ἦταν λάθος. Ὁ Νεῖλος χαρακτηρίζει ρητὰ τὸν ἑαυτό του ὡς *σφαλτογράφος* (~ *διὰ τὰ πολλὰ μου σφάλματα*), καὶ αὐτὸ, σύμφωνα μὲ τὴν ἰδιαίτερη σημαντικὴ τῶν ἐλλήνων βιβλιογράφων στὰ σημειώματά τους, δὲν ἀφήνει τὴν παραμικρὴ ἀμφιβολία. Ἐξάλλου τὰ σημειώματα τοῦ Νεῖλου, καθὼς ἀρχίζουν ὅλα μὲ τὶς τυπικὲς καὶ πανομοιότυπες λέξεις: *Εὐχεσθέ μοι, πατέρες ἄγιοι* κτλ., ξεχωρίζουν χαρακτηριστικὰ ἀπὸ τὰ σημειώματα τοῦ Νεοκαισαρείτη. Τέλος, τὸ σημείωμα τοῦ ἀρ. 2530 (Νεοκ. 10), γιὰ τὸ ὁποῖο θὰ γίνῃ λόγος καὶ παρακάτω, δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν πατρότητα τοῦ Νεῖλου ὡς βιβλιογράφου.

Πῶς ἐξηγεῖται ὁμοῦς ἡ ὁμοιότητα τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα—ὁμοιότητα, ὅπως εἴπαμε, πραγματικὰ καταπληκτικὴ; Ὡστόσο, ἂν παρατηρήσουμε κάπως προσεκτικότερα, ἀρχίζουν νὰ παρουσιάζονται μερικὰ πρὸς ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ. Ἄν συγκρίνουμε π. χ. τὸν ἀρ. 2498 (Νεοκ. 9), γραμμένον ἀπὸ τὸν Νεῖλο, μὲ τὸν ἀρ. 2608 (Νεοκ. 4), γραμμένον ἀπὸ τὸν Νεοκαισαρείτη (*πίν. Ια, β*), θὰ πιστοποιήσουμε πῶς στὸ πρῶτο χφ ἡ γραφή εἶναι περισσότερο συντηρητικὴ καὶ ἐλαφρῶς ἀδέξια, ἐνῶ στὸ δεύτερο πρὸς ἐλεύθερη καὶ ρέουσα, ὅπως γίνεται φανερὸ π. χ. στὸ ὑπερυψωμένο τ μὲ τὴν τολμηρὴ ὀριζόντια κεραία, ἢ στὴν πλατιὰ ἀναδίπλωση τοῦ δ πρὸς τ' ἄριστερά. Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ εἶναι στὸ πρῶτο χφ ἡ πάντοτε στρογγυλὴ μορφή τοῦ θ, ἐνῶ στὸ δεύτερο χφ τὸ γράμμα ἔχει πάντοτε μορφή ὠσειδῆ (βλ. *εἰκ. 1*).

Νεῖλος:	
Νεοκαισαρείτης:	

Εἰκ. 1

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού ξεχωρίζει τοὺς δύο γραφεῖς (πράγμα πού τὸ εἶχα παρατηρήσει στὴν προηγούμενη μελέτη μου) εἶναι τὸ ἔξης: τὰ χφφ πού ἀναφέρουν ὡς βιβλιογράφου τὸν Νεῖλο εἶναι προγενέστερα, χρονολογημένα ἀπὸ τὸ 1334 ὡς τὸ 1348 (Νεοκ. 8-10), ὅσα ἔχει ὑπογράψει ὁ Νεοκαισαρείτης ἀνήκουν στὰ χρόνια 1350 ἕως 1366. Δὲν ὑπάρχει ἐπομένως καμιά ἀμφιβολία πῶς δὲν πρόκειται γιὰ ἕναν, ἀλλὰ γιὰ δύο γραφεῖς: τὸν Νεῖλο, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀργότερα ἔγινε καὶ ἡγούμενος τῆς μονῆς (Νεοκ. 2), καὶ τὸν Νεοκαισαρείτη. Ὁ πρῶτος εἶναι ἀρχαιότερος, ὁ δεύτερος νεώτερος, ἀσφαλῶς μαθητῆς του, ὁ ὁποῖος μιμεῖται τὸ γραφικὸ χαρακτήρα τοῦ δασκάλου του. Μὲ τὸν

τρόπο αυτό πιστοποιείται στη μονή του Προδρόμου ένα (ὡς είναι και μικρό) βιβλιογραφικό εργαστήριο, πού δρα γύρω στα μέσα του 14ου αιώνα, την εποχή δηλ. κατά την οποία οί Σέρρες βρίσκονται στο επίκεντρο τῶν πολιτικῶν γεγονότων και περνοῦν ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν Βυζαντινῶν στὴν κυριαρχία τοῦ Στεφάνου Δουσάν.

Στὸ τελευταῖο γραμμένο ἀπὸ τὸν Νεῖλο χφ, τοῦ ἔτους 1348 (ἀρ. 2530, Νεοκ. 10), τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα δὲν τὸν ἀναφέρει μόνο ρητὰ ὡς γράφει (χειρὶ τοῦ Νείλου ἐγράφη τὸ βιβλίον), ἀλλὰ γίνεται μνεία και γιὰ τὴ συνεργασία τοῦ Νεοκαισαρείτη και ποιά ἦταν εἰδικὰ ἢ συμβολὴ τοῦ τελευταίου (φυσικά, μόνο γιὰ τὸ χφ αὐτό): *Χειρὶ τοῦ Νείλου ἐγράφη τὸ βιβλίον, || τὰ κεφάλαια δ' ἐτέθησαν ἐν τούτῳ || διὰ τῶν χειρῶν τοῦ Νεοκαισαρείτου. Κεφάλαια* δὲν μπορεῖ, φυσικά, νὰ σημαίνει τίποτε ἄλλο παρὰ (litterae) capitales, δηλ. κεφαλαῖα ἢ ἀρχικά⁶. Δηλαδή, ὁ Νεῖλος ἔγραψε ὁλόκληρο τὸν κώδικα, και ὁ Νεοκαισαρείτης πρόσθεσε ἐκ τῶν ὑστέρων τὰ ἀρχικά γράμματα, κάτι πού, καθὼς ξέρουμε, ἦταν πολὺ συνηθισμένο⁷. Τὸ ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι τὸ πράγμα πιστοποιεῖται και στὸ ἴδιο τὸ χφ: τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἀρχικά γράμματα εἶναι ἐξαιρετικὰ κομψὰ και καλλιγραφημένα και ἔχουν γραφτεῖ ὑστερότερα, γιὰ τὴν περισσότερες φορὲς καλύπτουν τὴν κυρίως γραφὴ τοῦ χφ (βλ. π. χ. τὸ Ψ και τὸ Ω στὸν πίν. 2)⁸.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὴν παραπάνω διαπιστώσει μποροῦμε πιά νὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ ἀκριβέστερη ἐξέταση τῶν χειρογράφων πού δὲν ἀναγράφουν ὄνομα βιβλιογράφου, ἀλλὰ τὰ ἀποδώσαμε στὸν «Νεοκαισαρείτη», και νὰ προσπαθῆσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε ποιά ἀπὸ αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν πραγματικὰ σ' αὐτὸν και ποιά στὸν Νεῖλο. Προηγουμένως ὅμως πρέπει νὰ ἀναφέρουμε ἓνα χφ πού ἔλειπε ἀπὸ τὸν πρῶτο κατάλογο⁹ και πού ἀνήκει σίγουρα στὸν Νεῖλο: τὸ ἔχει ὑπογράψει και χρονολογήσει ὁ ἴδιος:

1) ἀρ. 2478, ἔτ. 1340, Ψαλτήριον, χάρτ. Τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα

6. Πρβ. π. χ. *κεφαλαίοις τε και οὐδαμνοῖς γράμμασι*, Lake, *Dated Greek Minuscule Manuscripts*, πίν. 439 (ἔτ. 1104) *κεφαλαίων τε και χουσῶν*, σὲ ἓνα τυπικὸ, ἔκδ. L. Petit, *Izvestija Russk. Arch. Inst. v Konstantinopolé* 6 (1900) 120.

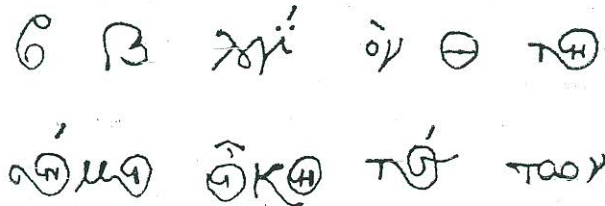
7. Βλ. A. Dain, *Les Manuscrits*, Παρίσι 1964, σ. 37 (Rubrication). Βλ. ἐπίσης Ε. Θόμψον - Σ. Λάμπρος, *Ἐγχειρίδιον ἐλληνικῆς και λατινικῆς παλαιογραφίας*, Ἀθήνα 1903, σ. 94, και V. Gardthausen, *Griechische Paläographie*, 2η ἔκδ., Λειψία 1911, σ. 209. Ὁ λατινικὸς ὄρος εἶναι *rubricator*, ὁ ἐλληνικὸς *ἐρυθρογράφος*.

8. Στὸ χφ διακρίνονται δύο εἴδη ἀρχικῶν γραμμάτων: αὐτὰ πού μνημονεύσαμε, πού εἶναι μεγαλύτερα και πλούσια διακοσμημένα, και ἄλλα, λιτότερα και γραμμικά (ὅπως π. χ. τὸ Ι στὸν πίν. 2). Τὰ τελευταῖα θὰ πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὸν Νεῖλο, γιὰ τὸν ἴδιου τύπου ἀρχικά γράμματα ὑπάρχουν ἐπίσης και στα χφφ τὰ γραμμένα ἀπὸ αὐτόν.

9. Ἀναφέρεται ὅμως στὸν συμπληρωματικὸ, *Byz. Zeitschr*, δ. π. σημ. 3.

στὸ τέλος ἔχει ὡς ἑξῆς: *Εὔχου μοι τῷ ἀθλίῳ καὶ ἁμαρτωλῷ Νεΐλωνι καὶ παρ' ἀξίαν ἱερομονάχῳ, εὔχου μοι διὰ τὸν Κ(ύριον) καὶ μὴ διὰ τὰ πολλὰ μου σφάλματα λυπήσαι καὶ καταράσαι με, ἀλλὰ παράβλεπε ταῦτα, παναγιώτατε δέσποτά μου, καὶ εὔχου μοι τοῦ τυχεῖν με ἐλέους καὶ σ(ωτη)ρίας ἐν ἡμέρα κρίσεως, ἀμήν. ἐν ἔτει ,ζωμη' [1339/40].*

Ὡστόσο ὁ χαρακτήρας τῆς γραφῆς διαφέρει σημαντικῶς ἀπὸ τῆ γραφῆ τοῦ Νεΐλου ποὺ ξέρουμε: εἶναι στρογγυλή, ἐλευθεριάζουσα καὶ χαρακτηριστικῶς συνεστραμμένη· μερικὰ γράμματα, ὅπως π. χ τὸ β καὶ τὸ κ, γράφονται μεγαλύτερα καὶ μὲ ἰδιάζοντα τρόπο, καθὼς καὶ μερικοὶ συνδυασμοὶ γραμμάτων (εἰδικὰ μὲ τὸ ο: *ον, ος, οι*), ποὺ θυμίζουν πολὺ μονοκονδυλιές (εἰκ. 2)· μὲ μονοκονδυλικὴ γραφῆ ἀρίθμησε ὁ Νεΐλος ἐπίσης μερικὰ τετράδια (π. χ. *δέκατον*, φ. 72 καὶ 84^v 10). Κάποτε ὅμως (βλ. π. χ. τοὺς δύο πρώτους στίχους στὸν *πίν. 3*) ὁ βιβλιογράφος ἐπανερχεται στὸν συνηθισμένον του, ὄρθιον καὶ στρογγυλὸν τρόπο γραφῆς.

Εἰκ. 2

Στὴν ἐξέταση τῶν χειρογράφων ποὺ δὲν ἀναγράφουν ὄνομα βιβλιογράφου, θὰ ἀναφέρουμε πρῶτο ἓνα, γραμμένον μὲ τὸν ἴδιον ἐλεύθερον καὶ συνεστραμμένον τρόπο γραφῆς ἕως τὸ τελευταῖον· προέρχεται ἐπομένως ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νεΐλου. Στὸν κολοφῶνα δὲν μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου παρὰ μόνο ἡ χρονολογία, 1330. "Ἐτσι τὸ χφ ἀποδεικνύεται τὸ ἀρχαιότερον ἀπὸ ὅσα ἔγραψε ὁ Νεΐλος:

2) ἀρ. 2635, ἔτ. 1330, Ἰωάννης Χρυσόστομος, χάρι. Στὸ τέλος: *Ἐτελειώθη ἐν ἔτη ,ζωλη' [1330] μηνὶ μαῖω β' ἡμέρα δευτέρα ἰνδ. τρισκαιδεκάτης* (Νεοκ. 15). Ἡ γραφῆ εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐλευθεριάζουσα ἀπὸ ὅ,τι στὸ προηγούμενον χφ καὶ ἔχει μιὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιὰ (*πίν. 4β*): στὰ τελευταῖα φύλλα (φφ. 232-243) παρουσιάζεται ὡστόσο καὶ πάλι ὁ συνηθισμένος τρόπος γραφῆς τοῦ βιβλιογράφου μας· μὲ τὸν ἴδιον αὐτὸν τρόπο ἔγραψε καὶ μιὰ σημείωση στὴν κάτω ὡα τοῦ φ. 146^v (*πίν. 4β*).

3-4) ἀρ. 2518 καὶ 2488, ἀχρονολόγητα, Παρακλητικὴ, α' καὶ β' μέρος, περγ. (Νεοκ. 11-12). Ἡ γραφῆ ἐδῶ εἶναι ἐκείνη ποὺ εἶδαμε πῶς χρησιμοποιεῖ γενικὰ ὁ Νεΐλος. Στὸ τέλος τοῦ α' μέρους (2518, φ. 220^v): *Τῷ*

10. Πρόκειται γιὰ τὸν τρόπο τῆς γραφῆς ποὺ εἶχα χαρακτηρίσει (Νεοκ. σ. 590 κ. ἑ.) ὡς ἓνα δεύτερον εἶδος γραφῆς τοῦ Νεοκαισαρείτη.

συντελεστῆ τῶν καλῶν Θ(ε)ῶ χάρις. Ἀκολουθοῦν στίχοι (τῶ δὲ γράφαντι ἔλεον σ(ωτη)ρίας κ. ἄ), γραμμένοι ἀπὸ ἓνα δεύτερο χέρι, τὸ ὁποῖο ἴσως νὰ ξανάγραψε τοὺς ἀρχικοὺς στίχους πού εἶχαν στὸ μεταξὺ ξεθωριάσει. Στὸ κάτω κάτω μέρος τοῦ φύλλου ὑπάρχει, γραμμένο μὲ ἐρυθρὸ μελάνι καὶ μὲ τρόπο γραφῆς «μονοκονδυλικό», ἀπὸ δεύτερο (πιθανὸν ὅμως καὶ ἀπὸ κρῶτο) χέρι, οἷγουρα ὅμως προσθεμένο ὑστερότερα, τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα: *Τοῦ τιμιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις Νείλου καὶ καθ[ηγουμένου] | ἡμῶν τῆς σεβασμίας θείας καὶ τῆς ἱεῤῥᾶς μονῆς [τοῦ] | Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ [Ἰωάννου], τοῦ δὲ πόνος* ¹¹.

5) ἀρ. 2617, ἀχρονολόγητο, Μηναιῶ (Αὐγούστου), χάρτ. (Νεοκ. 14). Γραφὴ ἢ συνηθισμένη τοῦ Νείλου, μὲ ὀρισμένες παρεκκλίσεις πρὸς τὸν ἐλευθεριότερο τρόπο γραφῆς. Σὲ ὀρισμένα μάλιστα σημεῖα (π. χ. φ. 271, πίν. 5α) ὁ χαρακτήρας τῆς γραφῆς ἀλλάζει μέσα στὴν ἴδια σελίδα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ κῶδ. ἀρ. 2571, πού τὸν εἶχα ἀποδώσει παλαιότερα στὸν «Νεοκαισαρείτη» (Νεοκ. 13), δὲν προέρχεται οὔτε ἀπὸ αὐτὸν οὔτε ἀπὸ τὸν Νεῖλο, ἀλλὰ ἀπὸ ἄλλον βιβλιογράφο, ὅπως θὰ φανεῖ παρακάτω. Συγκεφαλαιώνουμε: ἀπὸ τὰ πέντε χφφ πού δὲν ἀναγράφουν τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου καὶ πού εἶχαν ἀποδοθεῖ στὸν Νεοκαισαρείτη μὲ γνώμονα τὴν ὁμοιότητα τῆς γραφῆς, τὰ τέσσερα προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Νείλου (ἐδῶ ἀμέσως παραπάνω, ἀρ. 2-5), καὶ ἓνα πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ ἄλλον βιβλιογράφο. Τὰ πέντε αὐτὰ χφφ, καθὼς καὶ τὰ τρία πού ὑπογράφονται ἀπὸ τὸν Νεῖλο, γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω, πρέπει κατὰ συνέπεια νὰ διαγραφοῦν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Νεοκαισαρείτη ¹². Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν τώρα νὰ καταρτίσουμε

11. Βλ. ἐπίσης Guillou σ. 190. Οἱ δύο τελευταῖες λέξεις μπόρεσαν νὰ διαβαστοῦν μόνο μὲ τὴ χρήση ὑπεριωδῶν ἀκτίνων. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο μπόρεσαν νὰ διακριθοῦν δύο στίχοι ἀκόμη τῆς πρώτης γραφῆς, οἱ ὁποῖοι φαίνεται πὼς ἐπαναλαμβάνουν ἀπλῶς τὴν τυπικὴ ἔκφραση *Τῷ συντελεστῆ* κτλ. Εὐχαριστῶ ἰδιαίτερα τὸν συνάδελφο κ. Ι. Θεοφ. Παπαδημητρίου γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθειά του στὸ σημεῖο αὐτό.

12. Πρέπει ἐπίσης νὰ διαγραφοῦν δύο ἀκόμη χφφ, γιὰ τὰ ὁποῖα εἶχα ἄλλοτε διερωτηθεῖ ἂν ἀνήκουν στὸν Νεῖλο: 1) Ἀθων. 1555, Καρακάλου 42 (Νεοκ. σ. 594), Βίοι ἁγίων, χάρτ. ἔτ. 1341, μὲ τὴν ὑπογραφή *Νείλου μοναχοῦ*. Ἡ γραφὴ ὡστόσο, ὅπως μπόρεσα στὸ μεταξὺ νὰ τὸ πιστοποιήσω ἀπὸ αὐτοψία, δὲν εἶναι τοῦ βιβλιογράφου μας, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει κατὰ ἐντελῶς διαφορετικὸν τρόπο, καὶ ἐξάλλου εἶναι ἱερομόναχος καὶ ὄχι ἀπλῶς μοναχός. 2) Paris. Gr. 341, ἔτ. 1325, Μηναιῶ Μαρτίου-Ἀπριλίου, περγ. (βλ. H. Omont, *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IXe au XIVe siècle*, Παρίσι 1891, πίν. 79 καὶ τὸ σχετικὸ κείμενο). Ἡ γραφὴ παρουσιάζει ὀρισμένες ὁμοιότητες μὲ τὴ συνεστραμμένη γραφὴ τοῦ Νείλου, ἀποκλείεται ὅμως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ χέρι του. Καὶ ὁ κολοφῶνας: *Τέλος τοῦ Μαρτίου μηνός, ἔτους ρωλγ'*, εἶναι ἐντελῶς διαφορετικὸς ἀπὸ τὸν συνηθισμένο τύπο κολοφῶνα τοῦ Νείλου.

έναν ἀναθεωρημένο κατάλογο τῶν χειρογράφων πού ἔγραψαν οἱ δύο βιβλιογράφοι τοῦ βιβλιογραφικοῦ εργαστηρίου τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου :

α) ἱερομόναχος Νεῖλος

1. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2635, ἔτ. 1330, χάρτ. : Ἰωάννης Χρυσόστομος (Νεοκ. 15)
2. » » 2515, ἔτ. 1334, περγ. : Μηναιῖο Μαΐου (Νεοκ. 8)
3. » » 2478, ἔτ. 1340, χάρτ. : Ψαλτήριο
4. » » 2498, ἔτ. 1340, περγ. : Μηναιῖο Ἰανουαρίου (Νεοκ. 9)
5. » » 2530, ἔτ. 1349, περγ. : Τριώδιο (Νεοκ. 10)

(ἀχρονολόγητα)

6. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2518, περγ. : Παρακλητική, α' μέρος (Νεοκ. 11)
7. » » 2488, περγ. : Παρακλητική, β' μέρος (Νεοκ. 12)
8. » » 2617, χάρτ. : Μηναιῖο Αὐγούστου (Νεοκ. 14)

β) Ἰωάννης Δούκας Νεοκαισαρείτης

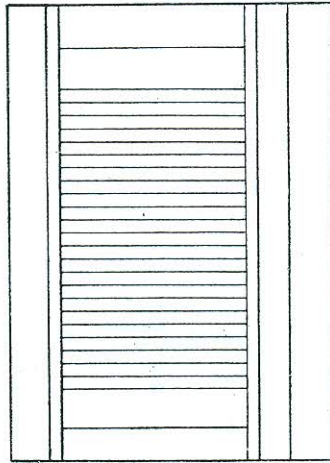
1. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2519, ἔτ. 1350, περγ. : Μηναιῖο Φεβρουαρίου (Νεοκ. 1)
2. Ἀθῶς, Λαύρας Β 23, ἔτ. 1351, περγ. : Ψαλτήριο (Νεοκ. 19)
3. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2496, ἔτ. 1353, περγ. : Μηναιῖο Μαρτίου (Νεοκ. 2)
4. Σόφια, Ἐκκλησι. Μουσεῖο 421 (ἄλλοτε Ξάνθη, Καλαμοῦς 6), ἔτ. 1355, περγ. : Τέσσερα Εὐαγγέλια
5. Ἀθῶς, Ἀγ. Ἄννης 11, ἔτ. 1356, χάρτ. : Ἰσαὰκ Σῦρος (Νεοκ. 18)
6. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2606, ἔτ. 1359, χάρτ. : Τέσσερα Εὐαγγέλια (Νεοκ. 3)
7. » » 2608, ἔτ. 1360, περγ. : Μηναιῖο Ἀπριλίου (Νεοκ. 4)
8. » » 2005, ἔτ. 1366, χάρτ. : Μηναιῖο Ὀκτωβρίου (Νεοκ. 3)

(ἀχρονολόγητα)

9. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2414, περγ. : Μηναιῖο Σεπτεμβρίου (Νεοκ. 5)
10. » » 2514, περγ. : Μηναιῖο Ὀκτωβρίου (Νεοκ. 6)
11. » » 2522, περγ. (μόνο τὰ τελευταῖα φύλλα) (Νεοκ. 7)
12. Paris. Gr. 444, περγ. (μόνο τὰ τελευταῖα φύλλα) (Νεοκ. 17)
- 12α. Ἀθήνα, Ε.Β.Ε. 2643/III, περγ. : Σπάρραγμα ἕξι φύλλων (Νεοκ. 15α)

Οἱ δύο βιβλιογράφοι τοῦ εργαστηρίου τῶν Σερρῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς γραφῆς, ἔχουν κοινὰ καὶ ἄλλα κωδικολογικὰ στοιχεῖα. Πρῶτα τὸν τρόπο πού ἀριθμοῦν τὰ τετράδια : στὴν κάτω ὄα, σιὸ verso (τοῦ τελευταίου φύλλου) τοῦ τετραδίου καὶ σιὸ recto (τοῦ πρώτου φύλλου) τοῦ ἐπόμενου, καὶ πάντοτε στὴν ἐξωτερικὴ γωνία τοῦ φύλλου. Ὑπάρχουν μόνο ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, πού περιορίζονται στὰ πρῶτα χφφ τοῦ Νεοκαισαρείτη. Ἐπειτα, ἴδιος εἶναι ὁ τρόπος τῆς χαρακώσεως : τὸ φύλλο περιορίζεται ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ διπλῆς κατακόρυφες γραμμές, πού πιάνουν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ φύλλου καὶ ἀφήνουν δεξιὰ (σιὸ recto) ἓνα ἐλεύθερο περιθώριο, δυὸ φορὲς πιδ πλατὺ ἀπὸ ὅ,τι ἀριστερὰ σιὸ μέσο περίπου τοῦ περιθωρίου αὐτοῦ χαραίνεται μιὰ μονὴ γραμμὴ. Μονὴ (μόνο κατ' ἐξαίρεση διπλὴ) γραμμὴ χαραίνεται ἐπίσης στὴν ἄνω καὶ στὴν κάτω ὄα τοῦ φύλλου (βλ. εἰκ. 3 καὶ

πίν. 2, όπου διακρίνεται καθαρά ἡ χαράκωση)¹³. Οἱ διπλῆς κατακόρυφες γραμμὲς προσδιορίζουν τὴ θέση γιὰ τὰ (προεξέχοντα) ἀρχικά γράμματα· στὴ μονὴ γραμμὴ στὸ περιθώριο (δεξιὰ στὸ recto, ἀριστερὰ στὸ verso) γράφονται ὀρισμένα σημεῖα, ὅπως π. χ. θ (= θεοτοκίον) στὰ μηναιῖα (πίν. 5a), ἢ οἱ ἀριθμοὶ τῶν κεφαλαίων (πίν. 3). (Στὸν ἀρ. 2530, πίν. 2, ἕνα verso, τὰ ἀρχικά τοῦ Νεοκαισαρείτη γράφονται στὸ χῶρο ἀνάμεσα στὴ μονὴ αὐτὴ καὶ στὴ διπλὴ γραμμὴ). Οἱ ὀριζόντιες γραμμὲς στὴν ἄνω καὶ στὴν κάτω ὡς χρησιμεύουν, ὅπως συνήθως, γιὰ νὰ γραφτοῦν οἱ τίτλοι τῶν κεφαλαίων, οἱ ἀναγνώσεις κτλ. Στὸς κώδικες μεγάλου σχήματος ἐφαρμόζεται τὸ ἴδιο σύστημα, ὃ κυρίως ὁμως χῶρος τῆς γραφῆς μοιράζεται μὲ δύο μονὲς γραμμὲς σὲ δύο στήλες (πίν. 2).

Εἰκ. 3

Ἐς σημειωθεῖ συμπληρωματικὰ καὶ ἕνα ἄλλο κοινὸ στοιχεῖο, ἡ συνήθεια δηλ. τῶν βιβλιογράφων νὰ γράφουν στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἐπίτιτλο κόσμημα, ἕναν ἢ δύο στίχους, μὲ τοὺς ὁποίους ἐπικαλοῦνται τὴ θεϊκὴ συμπαραστάση γιὰ τὸ ἔργο πὺ ἀρχισαν—κάτι πὺ τὸ συνηθίζουν ἄλλωστε πολὺ καὶ ἄλλοι βυζαντινοὶ βιβλιογράφοι. Στὸ ἐργαστήριό μας ὁ Νεοκαισαρείτης χρησιμοποιεῖ κατὰ προτίμηση τὴν ἐξῆς διατύπωση: *Ὁ θεὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τέλος δίδου σῶτερ* (κατάλ. ἀρ. 1, 7, 9, 10), ἐνῶ ὁ Νεῖλος ἐκφράζεται συχνὰ μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους: *Πάτερ προηγοῦ καὶ συνεργάτου Λόγε || τὸ πνεῦμα δ' αἶ μοι συμπέραινε τὴν βίβλον* (κατάλ. ἀρ. 3, 4). Παρόλο πὺ ἀκολουθοῦν τὴν ἴδια συνήθεια, ἡ διάκριση αὐτὴ ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιπλέον διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς δύο βιβλιογράφους.

Τὸ γεγονός ὅτι τὰ χφφ πὺ δὲν μνημονεύουν ὄνομα βιβλιογράφου τὰ ἀποδώσαμε ὅλα στὸν Νεῖλο καὶ κανένα στὸν Νεοκαισαρείτη, μᾶς ὀδηγεῖ σὲ

13. Εἶναι τὸ σχῆμα I 26a τοῦ Lake, *Specimina*.

μιὰ περαιτέρω διαπίστωση, ὅτι δηλ. ὁ τελευταῖος, ἴσως μὲ μεγαλύτερη συνειδηση τῆς τέχνης του, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν Νεῖλο, δὲν ξεχνᾷ ποτὲ νὰ σημειῶναι τὸ ὄνομά του, ἀκόμη καὶ ἂν πρόκειται γιὰ τὴ συμπλήρωση ἑνὸς παλαιότερου κώδικα. Καὶ μαζὶ μὲ τὸ ὄνομά του σημειῶναι πάντοτε καὶ τὴ χρονολογία. Στὸ τελευταῖο αὐτὸ ὑπάρχουν μόνο δύο ἐξαιρέσεις, οἱ ἀριθ. 9 καὶ 10 τοῦ παραπάνω καταλόγου (ἀριθ. 2414 καὶ 2514), πού εἶναι καὶ οἱ δύο Μηναιᾶ. Ὡστόσο ἡ κωδικολογικὴ ἐξέταση μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει γιὰ μιὰν ἀκριβέστερη χρονολόγησι. Στὸ πρῶτο χφ (ἀρ. 9), ἓνα Μηναιῶ τοῦ Σεπτεμβρίου, τὰ τετράδια ἀριθμοῦνται στὴν ἄνω ὠα (v^ο καὶ ι^ο) καὶ ὄχι στὴν κάτω (ὅπως σὲ ὅλα τὰ ἄλλα χφ τοῦ ἐργαστηρίου). Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἀριθμοῦνται τὰ τετράδια, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω, μόνο στὸ πρῶτο χρονολογημένο χφ τοῦ Νεοκαισαρείτη (ἀρ. 1, E.B.E. 2519, ἔτ. 1350). Μὲ τὸ χφ αὐτὸ ἔχει τὸ δεύτερο ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀχρονολόγητα (ἀρ. 10, E.B.E. 2514) καὶ ἄλλα κοινὰ κωδικολογικὰ χαρακτηριστικά: τὸ ἴδιο σχῆμα (23 × 16 ἐκ.) καὶ τὸν ἴδιο ἀριθμὸ στίχων (31)¹⁴. Καὶ τὰ τρία (περγαμηνὰ) χφ θὰ γράφτηκαν λοιπὸν τὴν ἴδια ἐποχὴ καὶ θ' ἀνήκουν σὲ μιὰ σειρὰ Μηναιῶν πού ἔγραψε ὁ Νεοκαισαρείτης γιὰ τὸ μοναστήρι του. Ἐὰν ἄρχισε, ὅπως εἶναι φυσικό, μὲ τὸ Μηναιῶ τοῦ Σεπτεμβρίου, τότε ἡ σχετικὴ χρονολογικὴ σειρὰ θὰ εἶναι: ἀρ. 9 (2414, Σεπτέμβριος), ἀρ. 10 (2514, Ὀκτώβριος), ἀρ. 1 (2519, ἔτ. 1350, Φεβρουάριος).

Ἡ διαπίστωση ὅτι ὁ Νεοκαισαρείτης ὑπογράφει πάντοτε τὰ χφ πού γράφει, ὀδηγεῖ κατὰ συνέπεια σὲ ἓνα ἀκόμη συμπέρασμα: ὅτι ὅσους κώδικες δὲν ἀναγράφουν ὄνομα βιβλιογράφου, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ γραφὴ παρουσιάζει ἐνδεχομένως ὀρισμένες ὁμοιότητες μὲ τοῦ Νεοκαισαρείτη, δὲν μποροῦμε νὰ τοὺς ἀποδώσουμε σὲ αὐτὸν (φυσικά, μὲ ἐξαίρεση τῶν κολοβῶν, ὅπου, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἔχει χαθεῖ τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα). Ἐτσι, ἡ παλαιότερη εἰκασία μου, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιο E.B.E. 58 ἀπὸ τὰ Μετέωρα, ἓνα χφ πού ἀνήκει στὸν Σέρβο πρίγκιπα Ἰωάννη Ὑρος, ἀνεψιὸ τοῦ Στεφάνου Δουσάν, καὶ ὡς μοναχὸ Ἰωάσαφ, εἶναι γραμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Νεοκαισαρείτη, εἶναι ἀστήρικτη. Πρέπει γιὰ τὸν ἴδιο λόγο νὰ διαγραφοῦν καὶ οἱ ἀκόλουθοι κώδικες, πού τοὺς εἶχα ἀποδώσει μὲ ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις στὸν Νεοκαισαρείτη: οἱ κώδδ. E.B.E. 572, 871 καὶ Λαύρας A 46, 62-65, B 75, Γ 77.

Καὶ ἓνα ἄλλο χφ, πού τὸ εἶχα ἀποδώσει παλαιότερα στὸν Νεοκαισαρείτη (Νεοκ. 13), δὲν ἀνήκει οὔτε σ' αὐτὸν οὔτε στὸν Νεῖλο: ὁ ἀρ. 2571, ἀχρονολόγητο, Θεοτοκάριο, χάρτ., κολοβό. Ἡ γραφὴ παρουσιάζει ὀρισμένες ὁμοιότητες μὲ τοῦ Νεοκαισαρείτη (ἢ μᾶλλον τοῦ Νεῖλου), εἶναι ὁμως ἀμε-

14. Εἶναι τὰ μόνα χφ τοῦ Νεοκαισαρείτη πού ἔχουν 31 στίχους σὲ κάθε φύλλο. Δὲν ἔχω ἐρευνήσει τὰ δύο ἀθωνικά χφ καὶ ἐξαίρω τὰ δύο συμπληρώματα (ἀρ. 11 καὶ 12).

λέστερη και άσταθής. Με τὸ χέρι τοῦ βιβλιογράφου ἔχουν γραφτεῖ στήν ἐπάνω και στήν κάτω ὡς διάφορες εὐχές, διαφορετικὲς ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀναφέραμε ἤδη τῶν δύο βιβλιογράφων μας (φ. 28: *Χριστέ προηγοῦ τῶν ἐμῶν πονημάτων*, φ. 66 και φ. 69 κάτω: *Κύριε Χριστέ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλόν*). Προπάντων ὁμως ὑπάρχει στὸ φ. 155, πάνω ἀπὸ τὸ ἐπιτίτλο κόσμημα, ἡ ἀκόλουθη ἐγγραφή: *Ω (Χριστ)ὲ βοήθι μοι τῷ σῷ δοῦλ(ω) Μανουήλ (πίν. 5β)*. Αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ τὸ ὄνομα τοῦ βιβλιογράφου, τὸ ὅποιο ἀσφαλῶς θὰ ἐπανερχόταν και στὸν κολοφώνα, μαζί με τὴ δήλωση τῆς χρονολογίας, ἀν τὸ χφ δὲν ἦταν κολοβό. Γιὰ τὴ χρονολόγηση μᾶς βοηθοῦν τὰ ὑδατόσημα¹⁵, ποὺ τοποθετοῦν τὸ χφ στὴ δεκαετία 1340-1350, δηλ. ἀκριβῶς στὰ χρόνια ποὺ συμπίπτουν με τὴ δραστηριότητα τοῦ Νείλου ὡς κωδικογράφου. Ἦταν και ὁ Μανουήλ μοναχὸς τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου; Τὸ ὅτι τὸ χφ βρέθηκε στὴ μονὴ δὲν ἀποτελεῖ ἀρκετὴ ἔνδειξη ὅτι πρέπει ν' ἀποδοθεῖ στὸ βιβλιογραφικὸ τῆς ἐργαστήριου. Γιὰ τὴν ἀπόδοση ὁμως αὐτὴ συνηγοροῦν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὁμοιότητα τῆς γραφῆς, κοινὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα, ὅπως π.χ. παρόμοια κοσμήματα και ἀρχικά, ἡ διάταξη τοῦ κειμένου μέσα στὴ σελίδα, και προπάντων ὁ ἴδιος τρόπος τῆς χαρακώσεως και τῆς ἀριθμῆσεως τῶν τετραδίων (κάτω ὡς, verso και recto, στήν ἐξωτερικὴ γωνία).

Τὸ μικρὸ αὐτὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριου, ποὺ τὴν ὑπαρξή του τὴν πιστοποιήσαμε γιὰ τέσσερις περίπου δεκαετίες, ἀπὸ τὸ 1330 ὡς τὸ 1366, συνεχίστηκε και στὰ ὑστερότερα χρόνια; Γιὰ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰώνα δὲν ἔχουμε καμιὰ μαρτυρία. Ἀλλὰ τὸ 1426 ἕνας ἱερομόναχος Μητροφάνης γράφει τὸν κώδ. ἀρ. 2639: Βίοι ἁγίων (κειμένα μεταφραστικὰ τοῦ Σεπτεμβρίου), σὲ δύο στήλες¹⁶. Ἡ γραφή του εἶναι στρογγυλή, ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, δὲν παρουσιάζει ὁμως καμιὰ ὁμοιότητα με τὴ γραφή τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς. Τὸ χφ βρισκόταν ἀπὸ παλιὰ στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου, ὅπως τὸ δείχνει ἕνα κτητορικὸ σημεῖωμα, ποὺ ἐπανέρχεται συχνά, ἀλλὰ ποὺ ἡ πρώτη του ἐγγραφή προέρχεται ἀπὸ ἕνα χέρι τοῦ 16ου (ἴσως και τοῦ 15ου) αἰώνα. Αὐτὸ ὡστόσο δὲν ἀποτελεῖ σίγουρη ἔνδειξη ὅτι τὸ χφ γράφτηκε στὴν ἴδια μονή. Ἡ στάχωση τοῦ χφ ἀνήκει σὲ μιὰ ομάδα, στήν ὁποία ἡ Berta van Regemorter, στὴ βασική της ἐργασία γιὰ τὴ βυζαντινὴ βιβλιοδεσία¹⁷, τὴν ἀπέδωσε στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου και τὴ χρονολόγησε στὸν

15. Εἶναι τὰ ἐξῆς: κύκλοι, Briquet 3166 (ἔτ. 1341), κεφαλὴ τράγου, Br. 15463 (1351), κλειδιά, Br. 3781 (1340-50), ζυγαριά, Br. 12403 (1394), γρύπας, Br. 7443 (1345-67), θυρεός, Br. 872 (1327-8).

16. Βλ. τὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα στὸν Guillou, σ. 190.

17. B. van Regemorter, *La reliure des manuscrits grecs*, *Scriptorium* 8 (1954) 3-22 και πίν. 10-13 (ιδ. σ. 13) (στὸ ἐξῆς βραχυγραφικὰ: Regem. I). Περὶ τῆς ἴδιας, *La reliure byzantine*, *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art*

15ο αιώνα. Όπως όμως θα δείξουμε παρακάτω (σελ. 49 κ. έ.), η ομάδα αυτή δεν είναι τόσο παλιά, δεν μας προσθέτει επομένως κανένα στοιχείο για τὸ ἄν ὁ ἱερομόναχος Μητροφάνης ἀνήκει στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο τῆς μονῆς. Ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου αὐτοῦ Μητροφάνη προέρχεται κατὰ πάσα πιθανότητα ὁ κώδ. Λαύρας Ε 165, τοῦ ἴδιου περιεχομένου.

Ἀσφαλῶς στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου, ἀντίθετα, γράφτηκε ὁ κώδ. ἀρ. 2406, ἔτ. 1453, Στιχηράριο (πίν. 6). Στὸ τέλος (φ. 291) ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο σημείωμα: *Τέλος τῆς ἀκολουθείας τοῦ μ(ε)γ(ά)λ(ου) ἔσπερινοῦ, χειρὶ γραφέν(τος) ἐκ Ματθαίου τοῦ τάλα, δομestίκ(ου) τάχα τε καὶ ῥακενδύτου. Τὸ παρὸν βιβλίον ἐγράφη παρ' ἐμοῦ Ματθαίου καὶ παραξίαν μοναχοῦ, ἐντὸς τῆς μονῆς τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰω(άννου) τῆς ἐν τῷ ὄρη τοῦ Μενουικέως διακειμένης, μη(ν)ὶ ἰουλι(ῶ) α' τοῦ ,ς'λξ'α' ἔτους [1453], ἰνδ. α'.* Ἀκολουθεῖ, μὲ τὸ ἴδιο χέρι, ἡ συνταρακτικὴ προσθήκη: *Εἰς αὐτὸ γοῦν τὸ ἔτος καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ἰνδικτον ἐπαρέλαβεν ὁ Μουχαμέμπεις τὴν ἐκ (Θεοῦ) ὀργισθεῖσαν Κωνσταντινούπολιν, πλὴν μαῖω κθ', τῆς ἀγίας ὀσιομάρτυρος Θεοδοσίας, ἡμέρα τρεῖτη, ὥρα πρώτη τῆς ἡμέρας. Καὶ ἐγένετο θρῆνος καὶ οὐαὶ εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον*¹⁸. Ἡ γραφὴ τῶν κωδίκων τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς εἶναι ἰδιούτυπη, ὥστόσο σιὸ χφ αὐτὸ ὁ γραφικὸς χαρακτήρας τοῦ Ματθαίου, στὰ σημεῖα ὅπου ὑπάρχει μόνο κείμενο, ὅπως π. χ. στοὺς τίτλους ἢ στὸ παραπάνω βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα, παρουσιάζει κομψότητα καὶ παλμό, ἰδιότητες ποὺ τὸν φανερῶνουν ἄξιο συνεχιστὴ τοῦ Νείλου καὶ τοῦ Νεοκαισαρείτη· εἰδικὰ τὰ ἐρυθρὰ ἀρχικὰ γράμματα ἔχουν πολλὰ τὰ κοινὰ μὲ τὰ ἀρχικὰ τῶν παλιῶν διδασκάλων τοῦ βιβλιογραφικοῦ κέντρου.

Ἄν ὁ Ματθαῖος (δομestικός καὶ αὐτός), ποὺ τὸ 1440 ἔγραψε «ἐντὸς τοῦ Βατοπαίδιου ἐν τῷ Ἀρίῳ Ὄρει» τὸν κώδ. Ἱεροσολ. Νέας Συλλογῆς 31 (μουσικὸ ἐπίσης κώδικα)¹⁹, ταυτίζεται μὲ τὸν δικό μας Ματθαῖο, δὲν μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε. (Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε περάσει ἀπὸ τὸ Βατοπέδι στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου). Ἐνας Ματθαῖος θυτορακενδύτης (δηλ. ἱερομόναχος), ποὺ τὸν ἀναφέρουν οἱ Vogel-Gardthausen καὶ ποὺ χειρόγραφα του ἔχουμε στὰ χρόνια 1418-1419, εἶναι ἀσφαλῶς ἄλλος, ποὺ ἀνήκει στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Ὁδηγῶν²⁰.

36 (1967) 99-142 καὶ πίν. 1-20 (στὸ ἐξῆς : Regem. II). Ἡ ἐργασία αὐτὴ, δημοσιευμένη μεταθανάτια, ἀποτελεῖ μιὰ κάπως διευρυμένη ἔκδοσιν, χωρὶς νὰ παρέχει νέο ὕλικό.

18. Τὸ σημεῖωμα δημοσιευμένο ἀπὸ τὸν Guillou σ. 190^ο πρβ. καὶ Α. Πολίτη, Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων, Ἀθ. 1961, σ. 18.

19. Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. 5, σ. 350. Πρβ. Μ. Vogel-V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Λιψία 1909 (φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοσὴ 1966), σ. 298.

20. Βλ. Πολίτης, Eine Schreiberschule, ὀ.π. (σημ. 3) σ. 269.

Στά μεταβυζαντινά χρόνια δὲ φαίνεται ν' ἀναπτύχθηκε καμιά βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου, ἀλλὰ φυσικὰ δὲν ἔλειψαν οἱ μοναχοὶ ποὺ ἀντέγραφαν ἢ συμπλήρωναν χειρόγραφα. Ὁ ἀρ. 2521 π. χ. εἶναι ἓνας Πραξαπόστολος σὲ περγαμηνή, τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ ἡ γραφή του δὲν ἔχει τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὸ δικό μας βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριο· στὸ τέλος (φφ. 208-250) ἔχουν προστεθεῖ χάρτινα φύλλα, τοῦ 17ου αἰώνα, ποὺ περιέχουν Ἐγκώμια στὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Προδρόμο. Δὲν εἶναι γραμμένα ὅλα μὲ τὸ ἴδιο χέρι, ὁ γραφέας ὅμως ποὺ ἔγραψε τὸ μεγαλύτερο μέρος σημείωσε στὸ φ. 243^v τὸ ὄνομά του: *Τῷ τερματοργῶ τῷ Θ(ε)ῶ χάρις, ὕμνος αἴνος ἄπαντος πρέπει καὶ δόξα. Χεῖρ δειλαίου Κυπριανοῦ ἱερομονάχου.* Ἀκολουθεῖ, γραμμένο μὲ τὸ ἴδιο χέρι (καὶ ἀσφαλῶς σύγχρονα), ἓνα σημεῖωμα γιὰ τὴν ἄλωση τῆς Βαγδάτης τὸ 1639 ἀπὸ τὸν Μουράτ (τὸν Δ'). Αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἶναι περίπου καὶ τὸ ἔτος ὅπου γράφτηκε τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ χειρογράφου.

Τὸν Κυπριανὸ ἱερομόναχο τὸν ξέρουμε καὶ ἀπὸ ἄλλου. Πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν προηγούμενο Κυπριανό, ποὺ τὸ 1651 (*ἔτους ζρθ'*) ἀφιέρωσε στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου τὸν κώδ. ἀρ. 2609 (Κατηγήσεις τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου σὲ νεοελληνικὴ μετάφραση)²¹. Διέθεσε ἀκόμη καὶ τὰ χρήματα (290 ἄσπρα) γιὰ τὴν ἀντιγραφή: στὸ φ. 139 ὑπάρχει τὸ ἀκόλουθο βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα (τὸ παραλείπει ὁ Guillou ὁ.π.): *Ἔλαβε τέσμα ἐπὶ ἔτους ἀχνα' μηνὶ μαῖῳ εἰκάδι ἕκτη, ἡμέρα β' [1651]. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ [κρυπτογραφικὰ]: Νικηφόρου πόνος, δαπάνη δὲ καὶ σπουδὴ Κυπριανοῦ ἱερομονάχου.* Πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πὼς ὁ Νικηφόρος ἦταν μοναχὸς τῆς Μονῆς τοῦ Προδρόμου καὶ ὅτι τὸ χφ ἀντιγράφηκε μέσα στὴ μονή. Εἶναι πάντως περὶεργο ὅτι ἡ γραφή τοῦ ἀφιερωτικοῦ σημειώματος, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀσφαλῶς γραμμένο μὲ τὸ χέρι τοῦ Κυπριανοῦ (*Ἐγὼ ὁ προηγούμενος ὁ παπ(ά) Κυπριανός* κτλ.) δὲν παρουσιάζει καμιά ὁμοιότητα μὲ τὴ γραφή τῶν φύλλων τοῦ ἀρ. 2521 ποὺ ἔχει ὑπογράψει (ὅπως καὶ αὐτὴ καμιά ὁμοιότητα μὲ τὴ γραφή τοῦ Νικηφόρου). Ἄς παρατηρηθεῖ ἀκόμη ὅτι στὸ βιβλιογραφικὸ σημεῖωμα τοῦ ἀρ. 2521 ὁ Κυπριανὸς (ἀσφαλῶς ὄχι τυχαῖα) ἀκολουθεῖ τὸν τύπο τῶν σημειωμάτων τοῦ Νεοκαισαρείτη.

Στὸ τέλος ἀναφέρουμε ἓναν πολὺ μεταγενέστερο βιβλιογράφου ποὺ ἐργάζεται στὴ μονή, τὸν Παρθένιο, ἀπὸ τὸν 18ο αἰώνα, ὁ ὁποῖος ἀντέγραψε τὸν κώδικα ἀρ. 2615, μὲ Ἄκολουθία τοῦ ἁγίου Μοδέστου. Ὁ κολοφώνας

21. Τὸ ἀφιερωτικὸ σημεῖωμα ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Guillou, σ. 190 (XVIIe siècle). Τὸ χειρόγραφο περιέχει στὰ παράφυλλα τῆς ἀρχῆς ἑγγραφεῖς τῶν ἐτῶν 1681-1713 μαζὶ μὲ ἓνα βραχὺ χρονικὸ τῶν ἐτῶν 1538-1590, καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ποὺ δὲν ταυτίζεται οὔτε μὲ τοῦ βιβλιογράφου οὔτε μὲ τοῦ Κυπριανοῦ. Στὴ δημοσίευση τοῦ Guillou πρέπει βέβαια νὰ διορθωθεῖ τὸ παράβαλος (ἀσφαλῶς λάθος τυπογραφικὸ) στὸ σωστὸ πρόβατον: *ἔσφαξαν ... ὡσὰν ὁ λίκους [=ὁ λύκος] τὸ πρόβατον.*

αναφέρει: *Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Πάρθενίου πόνος τάχατε καὶ μοναχοῦ τοῦ καὶ Προδρομίνου*²². Ἡ σύγχρονη στάχωση ἀπὸ κόκκινο δέρμα εἶναι ἓνα καλὸ δεῖγμα τοῦ νεωτερικοῦ τύπου σταχώσεως (ἐξώφυλλα ἀπὸ χαρτόνι, σταυρὸς στὴ μέση τοῦ κεντρικοῦ πεδίου κτλ.).

Β'. Ἡ Βιβλιοθήκη

Ἀκόμη καὶ ἂν ἡ δράση τοῦ βιβλιογραφικοῦ εργαστηρίου στὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου δὲν συνεχίστηκε, πάντως ἡ λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης, ὅπως καὶ ἡ φροντίδα γιὰ τὴ διατήρηση, τὴν ἀνανέωση καὶ τὴν στάχωση τῶν βιβλίων δὲν σταμάτησαν. Πολλὰ χειρόγραφα παρουσιάζουν φανερά τὰ ἴχνη ἀνακαινίσεως, ὅπως π.χ. λωρίδες χαρτιοῦ ἢ ὀλόκληρα φύλλα, ποὺ τὶς περισσότερες φορὲς εἶναι εὐκόλο νὰ χρονολογηθοῦν μὲ τὴ βοήθεια τῶν ὑδατοσήμων. Μᾶς ἔχει σωθεῖ μάλιστα καὶ τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀνακαινιστῆ: στὸν ἀρ. 2478, τὸ Ψαλτήριον τὸ γραμμμένο ἀπὸ τὸν Νεῖλο τὸ 1340 (ἀρ. 3 τοῦ καταλόγου), στὸ παράφυλλο τῆς ἀρχῆς εἶναι γραμμμένο τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα:

1 *T[ὸ πα]ρ[ὸν ψ]αλ[τή]ριον [ὑπά]ρχει τῆς μ[ε] | ονῆς τοῦ προδρόμ(ου) τῆς ἐν δ[ρε]ι κειμέ-*

2 *νης τοῦ] μενικέως [ἀνεκαιν] | ισθη δὲ τὸ παρὸν διὰ χειρὸς κάμου βη-*
σαρίου ἱερο-

3 *μονάχου...]* | *καὶ οἱ ἀναγινώσκοντες κτλ. (πίν. 4a)*²³.

Ὁ Guillou χρονολογεῖ τὸ σημεῖωμα στὸν 14ο-15ο αἰώνα, ἡ χρονολόγησι αὐτῆ εἶναι ὅμως, νομίζω, πολὺ ὑψηλή. Τὸ παράφυλλο ἔχει διατηρήσει μόνο τὸ μισὸ τοῦ ὑδατοσήμου: τὸ ἐπάνω μέρος ἑνὸς κύκλου μὲ ἀπὸ πάνω ἄνθος κρίνου, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ παρὰ μὲ τὸν τύπο «arbalète» τοῦ Briquet, ἀρ. 760-762, καὶ εἰδικὰ μὲ τὸν ἀρ. 760, ποὺ ἐντοπίζεται στὰ χρόνια 1523-1528. Τὸ σημεῖωμα πρέπει ἐπομένως νὰ χρονολογηθεῖ στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα (πράγμα ποὺ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸ χαρακτηριστὴ τῆς γραφῆς) ἂν ἡ στάχωση εἶναι σύγχρονη ἢ ἔγινε ὑστερότερα, δὲν μπορούμε νὰ τὸ ποῦμε μὲ ἀσφάλεια (βλ. παρακάτω σ. 51).

22. Βλ. Guillou σ. 191 (XVIIe - XVIIIe siècle): τὸ χφ ὅμως ἀνήκει ἀσφαλῶς στὸν 18ο καὶ ὄχι στὸν 17ο αἰώνα.

23. Τὸ παράφυλλο, σήμερα ἀπεσχισμένο, ἦταν ἀρχικὰ ἐπικολλημένο στὴ σελίδα τῆς σταχώσεως: ἓνα μικρὸ ὑπόλειμμα ἔχει παραμείνει ἀκόμη ἀριστερὰ ἐπάνω (βλ. πίν. 4a, ὅπου τὰ δύο τμήματα ἔχουν φωτογραφηθεῖ τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο). Στὴ μεταγραφὴ δηλώνω τὴν ἀρχὴ τοῦ ἀπεσχισμένου τμήματος μὲ κάθετη γραμμὴ. Ὁ Guillou σ. 190 δημοσίευσε τὸ σημεῖωμα χωρὶς νὰ παρατηρήσει τὰ ἴχνη τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος. Πιστεύω ὅτι στὴ μεταγραφὴ μου μπόρεσα νὰ ἀποκρυπτογραφήσω κάτι περισσότερο. Βησσαρίος (γεν. Βησσαρίου) εἶναι δημοτικὸς τύπος τοῦ ὀνόματος Βησσαρίων (πρβ. γέρον > γέρος, Σίμων > Σίμος κ.ο.κ.). Στὸν πίνακα ὁ Guillou σ. 198 ἐσφαλμένα Βησάριος.

Και ένας σταχωτής υπογράφει σὲ ἓνα χειρόγραφο μὲ τὸ ὄνομά του : στὸν ἀρ. 2610, ἓναν Νομοκάνονα τοῦ Μαλαξοῦ, γραμμένον στὸ τέλος τοῦ

Εἰκ. 4

16ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα²⁴, ὑπάρχει στὸ παράφυλλο τῆς ἀρχῆς ἓνα κτητορικὸ σημεῖωμα τῆς μονῆς, καὶ μὲ τὸ ἴδιο χέρι ἡ ἀκόλουθη ἐγγραφή (τὸ ὄνομα σὲ μονοκονδυλιά) : *Ὁ σταχόσας Κοσμᾶς ἱερο(μόν)αχ(ος (εἰκ. 4))*²⁵. Γιὰ τὴν στάχωση αὐτὴ καθὼς καὶ γιὰ τὴν δράση τοῦ Κοσμᾶ θὰ γίνει ἐκτενέστερος λόγος παρακάτω.

Τὰ περισσότερα χειρόγραφα ἀπὸ τὶς Σέρρες ἔχουν διατηρήσει τὴν ἀρχική τους στάχωση. Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ μπορούσαμε νὰ χρονολογήσουμε ἀκριβῶς τὴν στάχωση τοῦ καθενός, ἢ μιᾶς ομάδας χειρογράφων, καὶ κατόπιν νὰ ἐξακριβώσουμε ἂν ἡ στάχωση φιλοτεχνήθηκε μέσα στὴ μονή. Γιὰ τὴν χρονολόγηση ἐκεῖνο πού πρέπει προπάντων νὰ ἐξακριβωθεί εἶναι ἂν ἡ στάχωση εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν γραφὴ τοῦ χειρογράφου, ὅτι δηλ. τὸ χφ δὲν ἀνακαινίσθηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ. Σὲ περίπτωση πάλι πού τὸ χφ ἔχει ὑποστῆ ἀνακαίνιση, αὐτὴ—ἐπομένως καὶ ἡ στάχωση, πού κατὰ κανόνα εἶναι τῆς ἴδιας ἐποχῆς—εἶναι εὐκόλο νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ ὑδατόσημα πού πιθανὸν νὰ ὑπάρχουν στὰ φύλλα πού χρησιμοποιήθηκαν. Ὅσο γιὰ τὸ ἂν ἡ στάχωση φιλοτεχνήθηκε στὸ ἐργαστήριό τῆς μονῆς, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ στηριχθεῖ σὲ ὀρισμένα στοιχεῖα· αὐτονόητο εἶναι ὅτι τὰ χειρόγραφα πού—ὅπως πιστοποιήθηκε παραπάνω—γράφτηκαν μέσα στὴ μονή καὶ ἔμειναν ἐκεῖ ἕως σήμερα, θὰ ἔχουν ἀσφαλῶς σταχωθεί καὶ μέσα στὴ μονή.

Ἐξέτασα τὴν στάχωση ὅλων τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης πού προέρχονται ἀπὸ τὶς Σέρρες, καὶ κατέληξα σὲ μερικά, ἐνδιαφέροντα νομίζω, συμπεράσματα, πού ἐκθέτονται ἐδῶ παρακάτω²⁶. Ὅπως ἀναφέ-

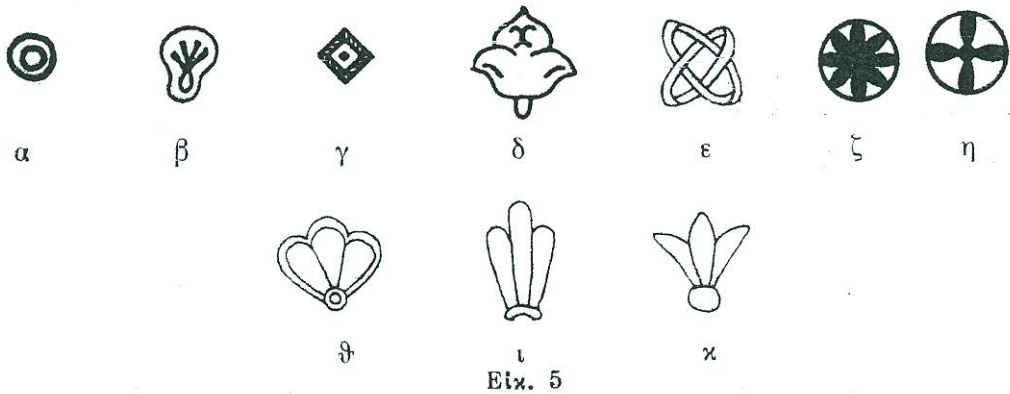
24. Ὑδατόσημο : Briquet 563 (ἔτ. 1583).

25. Βλ. Guillou σ. 190 (μὲ τὴν σημείωση : *XVIe siècle*).

26. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ δὲ θὰ μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς τὴν πρόθυμη συμπαράσταση τοῦ Ἐπιμελητῆ τοῦ Τμήματος τῶν χειρογράφων κ. Π. Νικολόπουλου, δ.φ., στὸν ὁποῖο ἐπιθυμῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ νὰ ἐκφράσω τὶς εὐχαριστίες. Πολὺ μὲ βοήθησε ἐξάλλου καὶ ὁ νέος συμπληρωματικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης πού καταρτίζεται ὑπὸ τὴν ἐποπτεία μου, καὶ τοῦ ὁποῖου τὸ πρῶτο μέρος (κώδδ. ἀρ. 1857-2500), ἔτοιμο ἤδη, θὰ ἐκδοθεῖ σύντομα ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

ραμε ήδη, ή Β. van Regemorter αναγνώρισε ότι τρία γρφ τῶν Σερρών, οί αρ. 2553, 2554 καί 2639, ἀνήκουν σέ μιὰ ὁμοιογενή ομάδα, καί πρέπει νά σταχῶθηκαν στό ἐργαστήριο τῆς μονῆς κατά τόν 15ο αἰώνα. Ἡ ἀπόδοση στό ἐργαστήριο τῆς μονῆς εἶναι εὐστοχη, ὄχι ὅμως καί ἡ χρονολόγησι. Ὅπως θά δειχτεῖ παρακάτω, ἡ ομάδα πρέπει νά χρονολογηθεῖ στό τέλος τοῦ 16ου (ἢ στίς ἀρχές τοῦ 17ου) αἰώνα.

Ὡστόσο ἀπό τό ἐργαστήριο τῆς μονῆς μᾶς ἔχουν σωθεῖ δείγματα παλαιότερων σταχῶσεων, σύγχρονων μέ τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, δηλ. γύρω σιά μέσα τοῦ 14ου αἰώνα. Θά ἀναφέρουμε πρῶτα πρῶτα τοὺς αρ. 2496 καί 2608. Καί τὰ δύο χειρόγραφα προέρχονται ἀπό τό βιβλιογραφικό κέντρο τῆς μονῆς (ἔχουν γραφεῖ ἀπό τόν Νεοκαισαρείτη, τό 1353 τό ἕνα, τό 1360 τό ἄλλο, βλ. αρ. 2 καί 17 τοῦ παραπάνω καταλόγου) καί δέν παρουσιάζουν ἴχνη μεταγενέστερης ἀνακαίνισις. Ἡ στάχωση, ἀπαράλλαχτη καί σιά δύο χειρόγραφα, εἶναι ἐξαιρετικά ἀπλή καί ὠραία (πίν. 7). Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπό δύο λεπτεῖς ταινίες σέ ὁμόκεντρη ὀρθογώνια διάταξη, καί μέ ἀραιὰ διάσπαρτες στό κέντρο μικρῆς σφραγίδες: διπλοῦς δακτύλιους καί ρεπιδόσημα σχηματοποιημένα ἀνθη λωτοῦ (εἰκ. 5 α-β): ἀξιοπρόσεχτες εἶναι οἱ λιτεῖς τεθλασμένες διαγώνιες γραμμῆς. Στίς ἄκρες ὑπάρχουν τέσσερις ἀμυγδαλόσημοι²⁷, στή μέση ἕνας στρογγυλῶς μετάλλινος γόμφος. Παρόμοιοι μετάλλιοι γόμφοι θά μείνουν τό μόνιμο χαρακτηριστικό τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ Προδρόμου (τό σημείωσε ἤδη ἡ Regemorter στήν ομάδα της): στό πρῶτο παράδειγμά μας εἶναι μικρότεροι καί κομψότεροι ἀπό τοὺς μεταγενέστερους.

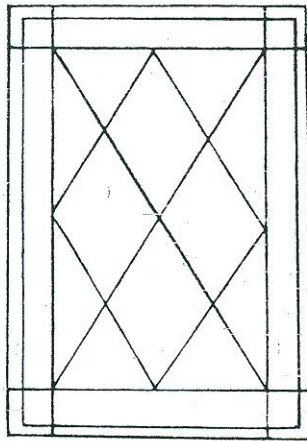

Εἰκ. 5

Ἡ στάχωση θά ἔγινε λίγο μετὰ τό 1360, τῆ χρονολογία γραφῆς τοῦ νεώτερου χειρογράφου. Σέ μεμονωμένα περγαμηνά φύλλα παρατηροῦνται με-

27. Ὁ βυζαντινὸς τεχνικὸς ὄρος εἶναι, ὅπως πολὺ εὐστοχα ἔδειξε ὁ Β. Ἀτσάλος, ἀμυγδάλια· βλ. τό ἔργο του *Sur quelques termes relatifs à la reliure des manuscrits grecs* [δημοσιευμένο σήμερα στὸν τιμητικὸ τόμο γιὰ τὸν abbé M. Richard, *Studia Codicologica*, Βερολίνο 1977, σσ. 15-42].

ρικά μικρὰ μπαλώματα, περιορίζονται ὁμως στίς ἐξωτερικῆς γωνίες καί στό κάτω περιθώριο· ἀποκλείεται τὸ χειρόγραφο νὰ ἔχει ἀνακαινισθεῖ ἢ ἀνασταχῶθεϊ. Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο γιὰ τὴν πρώιμη χρονολόγησι εἶναι ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα τῶν δύο σταχώσεων καὶ ἡ ἰδιοτυπία τους ἀπέναντι στίς μεταγενέστερες. Καὶ οἱ δύο κώδικες ἔχουν τὸ ἴδιο περιεχόμενον (Μηναῖα)· θὰ δέθησαν κατὰ πάσα πιθανότητα συγχρόνως, μαζί καὶ μὲ ἄλλα Μηναῖα (ἢ ἄλλα χφφ)· ἡ δραστηριότητα αὐτὴ πρέπει ἴσως νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν ἀνάληψιν τῆς ἡγουμενίας ἀπὸ τὸν Νεῖλο, ἢ ἀκόμη καὶ μὲ τὸ σημεῖωμα στὸν ἀρ. 2608 (βλ. παραπ. σ. 37 Νκ. 7), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο τὰ βιβλία πού φέρουν τὸ ὄνομα τοῦ Νεοκαισαρείτη γράφτηκαν κατὰ παραγγελία τοῦ ἱερομονάχου Νείλου καὶ ἀφιερῶθηκαν στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου.

Εἰκ. 6

Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκει, κατὰ πάσα πιθανότητα, καὶ ἡ στάχωση δύο ἄλλων χειρογράφων τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου, τῶν ἀρ. 2515 καὶ 2519· πρόκειται γιὰ τοὺς ἀρ. Νείλου 2 (ἔτ. 1334) καὶ Νκ. 1 (ἔτ. 1351) τοῦ παραπάνω καταλόγου, πὺ εἶναι ἐπίσης Μηναῖα (Φεβρουαρίου καὶ Μαρτίου). Ἡ στάχωση (δυστυχῶς σὲ πολὺ κακὴ κατάσταση) εἶναι καὶ στὰ δύο χφφ ὅμοια, διαφέρει ὁμως ἄρκετὰ ἀπὸ τὴν στάχωση τῶν δύο δειγμάτων πὺ μνημονεύσαμε· ἡ διακόσμησι παρουσιάζει ρομβοειδὴ διάταξιν (εἰκ. 6), πὺ θὰ τὴν συναντήσουμε συχνὰ σὲ μεταγενέστερα δείγματα, καὶ ἡ ὅλη στάχωση ἔχει κατασκευασθεῖ κάπως ἀδέξια. Οἱ σανίδες τῶν ἐξωφύλλων παρουσιάζουν στίς πλευρῆς ἐγκοπὴν.

Καὶ ἓνα ἄλλο χφ τοῦ 14ου αἰώνα, πὺ δὲν προέρχεται ὁμως ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ κέντρο τῆς μονῆς, ὁ ἀρ. 2562, περγ., Βίοι ἁγίων, ἔχει διατηρήσει τὴν ἀρχικὴν (σύγχρονη μὲ τὸν κώδικα) στάχωση. Στὸ verso τοῦ τελευταίου φύλλου (φ. 201v) ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές, σὲ ἐξεξητημένη μονοκονδυλικὴ γραφῆ, τὸ ἀκόλουθο σημεῖωμα : Ὁ ταπεινὸς ἐν ἱερομονάχους

Θεοφώτιστος τῆς τιμίας μονῆς τοῦ Προδρόμου ²⁸. Ἡ ἐγγραφή εἶναι παλαιά· ἂν πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἤδη στὸν 14ο αἰώνα, ὅπως πιστεύει ὁ Guillou, δὲν μπορῶ νὰ τὸ πῶ μὲ βεβαιότητα, πάντως δὲν εἶναι σύγχρονη μὲ τὸ χφ καὶ εἶναι ἀσφαλῶς γραμμένη μετὰ τὴ στάχωση τοῦ χειρογράφου. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Θεοφώτιστος ἐπαναλαμβάνει μεμονωμένες λέξεις τοῦ σημειώματος στὸ γυμνὸ ξύλο τοῦ ἐξωφύλλου, ἀφοῦ δηλαδὴ εἶχε ἀποκολληθεῖ τὸ παράφυλλο ποῦ ἦταν κολλημένο πάνω σ' αὐτό. Ἡ διακόσμηση δὲν παρουσιάζει καμιά ὁμοιότητα μὲ χειρόγραφα ποῦ δέθηκαν ἀσφαλῶς στὸ ἐργαστήριο τοῦ Προδρόμου· τὸ βιβλίο θὰ μῆκε στὴ μονὴ ἤδη σταχωμένο.

Συμπληρωματικὰ ἀναφέρω ἐδῶ μὲ συντομία ἑννέα χφφ, τὰ ὁποῖα μὲ πολὺ μεγάλη πιθανότητα διατηροῦν ἀκόμη τὴν παλαιὰ τους στάχωση, τοῦ 14ου, ἴσως καὶ τοῦ 13ου αἰώνα, ποῦ δὲν ἔχει ὅμως καμιά σχέση μὲ τὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου. Εἶναι τὰ ἀκόλουθα : 1) ἀρ. 2543, ἓνα λαμπρὸ δεῖγμα, σὲ πολὺ μεγάλο σχῆμα (39,5 × 27) μὲ πλούσια διακόσμηση ²⁹, ποῦ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα, φιλοτεχνήθηκε ἀσφαλῶς ἔξω ἀπὸ τὶς Σέρρες καί, σύμφωνα μὲ ἓνα σχετικὸ σημείωμα, ἀφιερώθηκε στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰώνα. 2) ἀρ. 2495, Τέσσερα Εὐαγγέλια, τέλ. 13ου-ἀρχ. 14ου αἰώνα ³⁰. Στὶς γωνίες πολὺ κομποὶ κρινόσχημοι μετάλλιοι γόμφοι. 3) ἀρ. 2574· ἐνδιαφέρουσα στάχωση, μὲ ἀσημένια καρφιὰ στὰ ἐξώφυλλα, ἴσως ἀπὸ τὴ μονὴ Κοσινίτσας κοντὰ στὴ Δράμα. 4) ἀρ. 2550, ἀρχ. 14ου αἰ. 5) ἀρ. 2469, Λόγοι καὶ κεφάλαια ἐκκλησιαστικῶν πατέρων· μὲ βάση τὰ ὕδατόσημα χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα· ἡ στάχωση σύγχρονη, μὲ πλούσια διακόσμηση μὲ ταινίες σὲ ὁμόκεντρη ὀρθογώνια διάταξη (ὅμοια μὲ τὸν τύπο Regemorter I σ. 11 εἰκ. 6 καὶ πίν. 12b καὶ 13a)· ὀρθογώνια σφραγίδα μὲ τὸ μονόγραμμα «τῶν Παλαιολόγων» (εἰκ. 7, ὅμοιο μὲ Regemorter I πίν. XIX, 19). 6) ἀρ. 2405, μέσα 14ου αἰώνα, ρομβοειδεῖς σφραγίδες μὲ ἐγγεγραμμένα ἄνθη κρίνου (βλ. Regemorter II πίν. XIX, 7 g)—σφραγίδες καὶ στὴ ράχη· ἴχνη ἀπὸ μετάλλινους γόμφοι. 7) ἀρ. 2516, Τριῶδιο· στὸ πρόσθιο παράφυλλο σύγχρονο ἀφιερωτικὸ σημείωμα στὸ «κάθισμα» τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου ἐπλησίον τοῦ κυροῦ Ἡσαίου». 8) ἀρ. 2456. 9) ἀρ. 2460, Παρακλητικὴ, τέλ. 14ου-ἀρχ. 15ου αἰ. (Ἡ γραφή ἢ τυπικὴ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν) ³¹. Ἐξαιρετικὰ κομψή, σύγχρονη στάχωση, μὲ ἑννέα μικροὺς ἀνθεμωτοὺς γόμφοι σὲ κάθε σανίδα ἐξωφύλλου, πλούσια διακοσμημένη μὲ σφραγίδες στρογγυλές (ὄρθιο λεοντάρι) καὶ ρομβοειδεῖς (σταυρὸς κρίνων).

² Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα μᾶς ἔχει σωθεῖ ἓνα δεῖγμα, ποῦ προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου. Εἶναι ὁ κώδικας ἀρ. 2406, ποῦ ἀναφέρθηκε ἤδη παραπάνω καὶ γράφτηκε τὸ 1453 στὴ

28. Βλ. Guillou σ. 196 (ἐσφαλμένα *Θεοφωτιστός*).

29. Ἐλπίζω νὰ μπορέσω ἄλλοτε νὰ ἀσχοληθῶ ἐκτενέστερα μὲ τὴν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ στάχωση.

30. Μνημονεύεται ἀπὸ τὸν K. Aland, *Kurzgefasste Liste*, Βερολίνο 1963, ἀρ. 1960 (χρονολογημένο ἐκεῖ στὸν 15ο αἰώνα).

31. Βλ. Α. Πολίτης ὁ. π. (σημ. 3).

μονή του Προδρόμου από τον Ματθαίο δομέστικο. Ὑπολείπεται μόνο τὸ πίσω ἐξώφυλλο, ἀπὸ δέρμα βυσσινί, μὲ πλούσια διακόσμηση (πίν. 8) : μιὰ ὠραία ὀρθογώνια ἐξωτερικὴ ταινία ἀπὸ πλοχμούς, ρομβοειδῆς διάταξη τοῦ κεντρικοῦ πεδίου, μικρὲς σφραγίδες σὲ σχῆμα ἄνθους λωτοῦ καὶ σκιασμένα τετράγωνα (εἰκ. 5 θ, γ). Στὶς γωνίες οἱ γνωστοί μας ἀπὸ τὶς σταχώσεις τοῦ 14ου αἰώνα ἀμυγδαλόσχημοι γόμφοι, ἐδῶ ἤδη κάπως μεγαλύτεροι· λείπουν ὁ μεσαῖος καὶ ὁ δεξιὸς ἐπάνω· ὁ δεξιὰ κάτω θὰ ἔχει τοποθετηθεῖ ὑστερότερα.

Ὅμοια διακόσμηση παρουσιάζει καὶ ὁ ἀρ. 2455, ἓνα χφ γραμμένο στὸ τέλος τοῦ 15ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα. Ἡ στάχωση, ἐπίσης ἀπὸ δέρμα βυσσινί, παρουσιάζει τὴν ἴδια ρομβοειδῆ διάταξη, γιὰ τὴ διακόσμηση τοῦ κεντρικοῦ πεδίου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στὸ πρόσθιο ἐξώφυλλο τὰ σκιασμένα τετράγωνα, ὅπως στὸν ἀρ. 2406, ἀνὰ τέσσερα, στὸ πίσω ἐξώφυλλο στὴ μέση τὰ ἄνθη λωτοῦ στὴν ἴδια κυκλικὴ διάταξη. Ὁ σταχωτὴς χρησιμοποίησε καὶ ἓναν ἄλλο τύπο σφραγίδας, ποὺ παριστάνει ἄνθος (τολύπης ; εἰκ. 5δ). Δὲν ὑπάρχουν μετάλλιοι γόμφοι, οἱ σανίδες τῶν ἐξωφύλλων, ἀντίθετα ἀπὸ τὸν ἀρ. 2406, δὲν παρουσιάζουν ἔγκοπές. Παρ' ὅλες ὅμως αὐτὲς τὶς διαφορὲς, οἱ δύο σταχώσεις εἶναι στὴ γενικὴ σύλληψη πολὺ ὅμοιες καὶ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήριον, ἂν ὄχι καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι.

Μὲ τὰ δύο αὐτὰ χφφ μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ ἓνα τρίτο, ὁ ἀρ. 2635· προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς (Νεῖλος ἀρ. 1), ὑποβλήθηκε ὅμως, σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, σὲ ριζικὴ ἀνακαίνιση, κατὰ τὴν ὁποία τὰ πρῶτα φύλλα ἀντικαταστάθηκαν μὲ χάρτινα· τὰ ὑδατόσημα (χέρι ὅπως Br. 11164 [ἔτ. 1493-95] καὶ 11159 [ἔτ. 1483]) χρονολογοῦν τὴν ἀνακαίνιση, καὶ ἐπομένως καὶ τὴν στάχωση, στὰ τέλη τοῦ 15ου αἰώνα. Διατηρημένη ἄριστα, ἀπὸ δέρμα ἐπίσης βυσσινί, παρουσιάζει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὴν στάχωση τῶν δύο χειρογράφων ποὺ ἀναφέραμε (ὅμοια ἢ διάταξη τῆς διακόσμησης, οἱ ἴδιοι πλοχομοὶ στὴν ταινία), ξεχωρίζει ὅμως σὲ ὀρισμένους λεπτομέρειες: ἔτσι π.χ. χρησιμοποιεῖται μιὰ νέα στρογγυλὴ σφραγίδα μὲ παράσταση λεονταριοῦ, διαφορετικοῦ ἀπὸ τὸν τύπο ποὺ θὰ συναντήσουμε ὑστερότερα, καθὼς καὶ ἓνα ἄλλο σχέδιον (ὅπως εἰκ. 5θ). Ἰδιαιτέρα κομποὶ εἶναι οἱ πέντε στρογγυλοί, κατ' ἐξαίρεση ξύλινοι γόμφοι. Ἡ στάχωση θὰ φιλοτεχνήθηκε ἀσφαλῶς στὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς. Μὲ τὰ τρία αὐτὰ τελευταῖα δείγματα, πολὺ συγγενικὰ μεταξὺ τους, καλύπτεται τὸ δεύτερον μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα.

Δύο ὠραῖα παραδείγματα ἀπὸ τὸν 16ο αἰώνα μᾶς παρέχουν οἱ ἀρ. 2511 καὶ 2637³². Τὸ πρῶτον, πλούσια διακοσμημένο, χρησιμοποιεῖ σφραγίδες στρογγυλὰς μὲ παράσταση ἄνθους κρίνου (Regemorter II, πίν. XIX, 7e), δικέφαλου ἀετοῦ (αὐτ. 9b ἢ 9c) καὶ λεονταριοῦ, ἐπίσης μικρότερες σφραγίδες σὰν ρόδακες. Στὸ δεύτερον ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μόνο ἡ σφραγίδα μὲ τὸ

³². Ὁ ἀρ. 2511 εἶναι γραμμένος τὸν 14ο, ὁ ἀρ. 2637 ὅμως πρὸς τὸ τέλος τοῦ 16ο αἰώνα.

άνθος κρίνου και ή μικρότερη σάν ρόδακας. Και στις δύο σταχώσεις υπάρχουν μετάλλιοι γόμφοι σε σχήμα άνθους κρίνου, στον αρ. 2637 και πέντε μικρότεροι κυκλικοί στο κεντρικό πεδίο. "Αν ή στάχωση φιλοτεχνήθηκε στη μονή είναι πιθανό, όχι όμως βέβαιο.

Στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα ανήκει ή στάχωση του κώδ. αρ. 2465. Το δέρμα είναι βυσσινί, έχουν χρησιμοποιηθεί σφραγίδες σε σχήμα τολύπης (όπως και στον αρ. 2455, *εικ. 5δ*), τοποθετημένες σταυροειδώς γύρω από την τομή των διαγώνιων γραμμών, και υπάρχουν οι συνηθισμένοι στα χειρόγραφα των Σερωών μετάλλιοι γόμφοι. Το χειρόγραφο έχει γραφτεί το 1333, ωστόσο τα υδατόσημα των παραφύλλων³³ μās οδηγούν στις δεκαετίες 1560 έως 1580· μιὰ έγγραφη επίσης, που αναφέρει γεγονότα του 1586, υποδεικνύει πώς ή στάχωση είναι πάντως προγενέστερη από τή χρονολογία αυτή. Στο παράφυλλο υπάρχει και ένα άλλο σημείωμα, για την αγορά του βιβλίου, πράγμα που μαρτυρεί πώς ή στάχωση δεν συντελέστηκε στο έργο-στήριο της μονής του Προδρόμου.

Η Β. van Regemorter, για να δείξει την ομοιογένεια της ομάδας που αναγνώρισε (των τριών χειρογράφων: αρ. 2553, 2554 και 2639), υπέδειξε τα ακόλουθα κοινά χαρακτηριστικά: λείπει το ορθογώνιο πλαίσιο, οι σανίδες του έξωφύλλου δεν έχουν έγκοπή, μετάλλιοι γόμφοι, ένας στρογγυλός στη μέση και τέσσερις αμυγδαλόσχημοι στις γωνίες. Καθοριστική ήταν ακόμη ή πιστοποίησή της, πώς και στα τρία χφφ έχουν χρησιμοποιηθεί ως περάφυλλα περγαμηνά φύλλα ενός μουσικού κώδικα του 12ου αιώνα. Την ομάδα, χωρίς να δικαιολογήσει περισσότερο το πράγμα, τή χρονολόγησε στον 15ο αιώνα.

Ωστόσο, όπως αναφέραμε και παραπάνω, ή υψηλή αυτή χρονολόγηση δεν μπορεί να είναι σωστή. Και πρώτα πρώτα πρέπει να αναφερθεί πώς τα χφφ που χρησιμοποιούν για τον ίδιο σκοπό φύλλα από τον ίδιο μουσικό κώδικα (που έξάλλου δεν είναι του 12ου αλλά του 13ου, ίσως ακόμη και του 14ου αιώνα) είναι πολύ περισσότερα: εκτός από τα τρία που συγκέντρωσε ή Regemorter, έχω πιστοποιήσει τουλάχιστον άλλα έννέα³⁴. Στα περισσότερα έχουν χρησιμοποιηθεί, εκτός από τα περγαμηνά, και χάρτινα φύλλα, που σχεδόν όλα έχουν υδατόσημο άγκυρα έγγεγραμμένη σε κύκλο, χαραγμένη με μονή γραμμή. Το υδατόσημο αυτό ανήκει σ' έναν τύπο που απαντά πολύ συχνά και σε πολλές παραλλαγές (Briquet αρ. 548-572), δεν μαρτυρείται όμως πριν από το 1563 και φτάνει ως τις αρχές του 17ου

33. "Αγκυρα όπως Briquet 546 (έτ. 1565-1578), χέρι τύπου Br. 10759 (έτ. 1559-1593).

34. Είναι οι αρ. 2462, 2466, 2467, 2470, 2475, 2485, 2488, 2514, 2561—ίσως και άλλα ακόμη.

αίωνα. Ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, μερικά ἀπὸ τὰ χφφ πὸν ἀναφέραμε ἔχουν ὑποστει ἀνακαίνιση μὲ τὴν ἐπικόλληση λωρίδων χαρτιοῦ, πὸν παρουσιάζουν τὸ ἴδιο αὐτὸ ὑδατόσημο. Ἐπειδὴ σὲ πολλές περιπτώσεις οἱ λωρίδες αὐτὲς ἔχουν κολληθεῖ δίπλα στὴ ράχη τοῦ βιβλίου καὶ κάποτε εἶναι ραμμένες μαζί μὲ τὸ «κεφάλαιον», οἱ σταχώσεις θὰ ἔχουν γίνει μετὰ τὴν ἀνακαίνιση καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὸ νωρίτερο στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 16ου αἰώνα. Στὴ μεταγενέστερη αὐτὴ περίοδο πρέπει ἀσφαλῶς νὰ τοποθετηθεῖ ἐπομένως καὶ ὁλόκληρη ἡ «ὁμάδα Regemorter» (ἄς τὴν ὀνομάζουμε στὸ ἐξῆς «ὁμάδα Σερρών»).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ χφφ πὸν μνημονεύσαμε ἤδη, στὴν ἴδια ὁμάδα πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ μερικά ἄλλα, πὸν ἂν δὲν ἔχουν χρησιμοποιήσει φύλλα ἀπὸ τὸν μουσικὸ κώδικα, παρουσιάζουν ὡστόσο ὅλα τὰ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς «ὁμάδας τῶν Σερρών» πὸν διαπιστώσαμε ³⁵. Ἀρκετὰ ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν ἴχνη ἀνακαινίσεως, γιὰ τὴν ὁποία ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ (ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ τὴν στάχωση) φύλλα χαρτιοῦ μὲ τὸ ἴδιο ὑδατόσημο τῆς ἄγκυρας. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ τῶν σταχώσεων, τῶν τυπικῶν γιὰ τὸ ἐργαστήριον τῶν Σερρών, πὸν ἀριθμεῖ κάπου εἴκοσι παραδείγματα, μαρτυρεῖ μιὰ ἔντονη δραστηριότητα στὴ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς κατὰ τὶς δεκαετίες τοῦ τέλους τοῦ 16ου καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 17ου αἰώνα. Τὴ διεύθυνση τοῦ ἐργαστηρίου θὰ εἶχε ἀναλάβει ἓνας δραστήριος μάστορας - σταχωτῆς, στὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς θὰ ὀφείλεται καὶ ἡ δημιουργία τοῦ τύπου τῆς σταχώσεως.

Ἡ Regemorter εἶχε ἤδη πιστοποιήσει ³⁶ ὅτι τὸ καθένα ἀπὸ τὰ τρία χφφ πὸν εἶχε περιγράψει χρησιμοποιοῦσε διαφορετικὲς σφραγίδες. Αὐτό, γιὰ ὁλόκληρη τὴν ὁμάδα, δὲν ἰσχύει πιά. Τὸ ἐργαστήριον χρησιμοποιεῖ ἀποκλειστικὰ δύο σφραγίδες, μία στρογγυλὴ καὶ μία ὀρθογώνια, καὶ τὶς δύο μὲ τὴν παράσταση ἑνὸς ὄρθιου λεονταριοῦ ³⁷. Χρησιμοποιοῦνται πάντοτε μεμονωμένες καὶ δὲν παρουσιάζονται ποτὲ καὶ οἱ δύο μαζί στὴν ἴδια στάχωση. Ἐνδιαφέρον παράδειγμα γιὰ τὴν ἐναλλασσόμενη χρησιμοποίησιν τῶν δύο σφραγίδων παρέχουν δύο χφφ, οἱ ἀρ. 2639 (Regemorter I πίν. 11) καὶ 2475: διαστάσεις, διακόσμηση, μετάλλινος γόμφος εἶναι ἀπαράλλαχτα—θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ χαρακτηρίσει τὰ χειρόγραφα «δίδυμα» μόνο πὸν χρησιμο-

35. Εἶναι τὰ ἐξῆς: ἀρ. 2421, 2422, 2498, 2510, 2532, 2555, 2606, 2638· τὸ τελευταῖο ἀπεικονίζεται στοῦ Λ. Πολίτη, *Ὁδηγὸς καταλόγου χειρογράφων*, Ἀθ. 1961, πίν. 14, εἰκ. 28. Στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῶν Σερρών ἀνήκουν οἱ ἀρ. 2498 καὶ 2606 (βλ. κατάλογο Νεῖλ. 4 καὶ Νκ. 6).

36. Regem. I 13, II 108.

37. Ἀπὸ τὰ τρία παραδείγματα πὸν ἀναφέρει ὁ Regemorter, ὁ ἀρ. 2554 χρησιμοποιεῖ τὸν στρογγυλὸ, ὁ ἀρ. 2639 τὸν ὀρθογώνιον τύπο. Ἡ τριγωνικὴ σφραγίδα μὲ τὴν παράστασιν τοῦ δράκοντα (πὸν προέρχεται ἀπὸ τὴν Κρήτη) τοῦ ἀρ. 2553 ἀποτελεῖ ἐξαίρεση.

ποιείται για τὸ πρῶτο ἢ ὀρθογώνια, γιὰ τὸ δεύτερο ἢ στρογγυλὴ σφραγίδα (καὶ μάλιστα ἀκριβῶς στὶς ἴδιες θέσεις). Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς κύριους τύπους τῶν σφραγίδων χρησιμοποιοῦνται ὡς παραπληρωματικὰ κοσμήματα μικρότερες, τὸ περισσότερο ρόδακες καὶ ἄνθη λωτοῦ (τὰ τελευταῖα σὲ μιὰ ἰδιαίτερη παραλλαγή, ὅπως (εἰκ. 5ι).

Ἡ στάχωση δὲν εἶναι δυστυχῶς σὲ ὅλα τὰ δείγματα τῆς ομάδας καλὰ διατηρημένη· σὲ μερικὰ ἔχει ἀπαλειφθεῖ ἢ διακόσμησις, ἄλλα φαίνεται πὼς δὲν εἶχαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καθόλου διακοσμηθεῖ. Ὡστόσο καὶ στὶς περιπτώσεις αὐτὲς δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς τὰ χφ ἀνήκουν στὴν «ομάδα τῶν Σερρών». Ὡς ἰδιαίτερα ὠραῖο δείγμα σταχώσεως θ' ἀναφέρουμε τὸν ἀρ. 2470 (πίν. 9): ἡ ἐπιφάνεια χαράσσεται ἀπὸ δύο διαγώνιες καὶ μιὰ ὀριζόντια γραμμὴ, τὰ ἔξι τρίγωνα ποὺ δημιουργοῦνται μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κομοῦνται μὲ τὴ στρογγυλὴ σφραγίδα τοῦ λεονταριοῦ· ὡς παραπληρωματικὰ κοσμήματα χρησιμοποιοῦνται στρογγυλὲς σφραγίδες μὲ ἐγγεγραμμένο σταυρὸ καὶ ἄνθη λωτοῦ (εἰκ. 5η, ι). Στὴ μέση ὑπάρχει ἓνας μετάλλινος γόμφος σὲ σχῆμα ρόδακα, στὶς γωνίες ἀνὰ ἓνας ἀμυγδαλόσχημος.

Ἰδιαίτερες περιπτώσεις ἀποτελοῦν οἱ ἀρ. 2478 καὶ 2542. Ὁ πρῶτος εἶναι τὸ Ψαλτήριον ποὺ περιγράφηκε παραπάνω, γραμμένο ἀπὸ τὸν Νεῖλο καὶ ἀνακαινισμένο ἀπὸ τὸν Βησσαρίωνα στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα· τὸ χφ ὁμῶς ἔχει ὑποστεί, καθὼς φαίνεται, ὅπως ὅλα τὰ χφ τῆς «ομάδας τῶν Σερρών», καὶ μιὰ ἀκόμη ἀνακαίνισις πρὸς τὸ τέλος τοῦ αἰώνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς λωρίδες τοῦ χαρτιοῦ μὲ τὸ ὕδατόσημο τῆς ἄγκυρας. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ στάχωση (πίν. 10) σύγχρονη μὲ τὴ δεύτερη ἀνακαίνισις, δηλαδὴ μὲ τὴν «ομάδα τῶν Σερρών»; Παρόλο ποὺ ὑπάρχουν μερικὰ κοινὰ χαρακτηριστικὰ, εἶναι ὡστόσο δύσκολο νὰ ὑπαχθεῖ στὴν ἴδια ομάδα: ὑπάρχει ἔδῳ τὸ πλαίσιον, ποὺ λείπει ἀπὸ αὐτὴν, ὡς σφραγίδες χρησιμοποιοῦνται ἓνα διπλὸ ἄνθος κρίνου, μικροὶ ρόδακες, καὶ ἓνας παλαιότερος τύπος ἄνθους λωτοῦ (εἰκ. 5θ)· οἱ ἰδιοτυπίες αὐτὲς φέρνουν τὴ στάχωση, ποὺ προσέρχεται ἀσφαλῆστα ἀπὸ τὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς, κοντύτερα μᾶλλον πρὸς τὸν ἀρ. 2511 (βλ. σ. 48) παρὰ πρὸς τὴν «ομάδα τῶν Σερρών». Φαίνεται ὅτι παρουσιάζει μιὰ πρωιμότερη φάση, καὶ γι' αὐτό, παρ' ὅλη τὴ νεώτερη ἀνακαίνισις, πρέπει μᾶλλον νὰ τοποθετηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα (σύγχρονα δηλ. μὲ τὸν Βησσαρίωνα)³⁸.

Ἡ δεύτερη ἰδιαίτερη περίπτωσις, ὁ ἀρ. 2542, εἶναι ἐπίσης ἓνα χφ τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ ἀνακαινίστηκε ὁμῶς καὶ δέθηκε πρὸς τὰ τέλη τοῦ 16ου (ὅπως τὸ πιστοποιοῦν τὰ φύλλα χαρτιοῦ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν, μὲ τὸ ὕδατόσημο τῆς ἄγκυρας). Ἡ διακόσμησις εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ συνηθισμένο

38. Ἡ περίπτωσις ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς ἓνα μικρὸ πρόβλημα. Μήπως ἡ πρώτη ἀνακαίνισις, τοῦ Βησσαρίωνα, δὲν εἶναι τόσο παλιὰ ὅσο ὑποθέσαμε;

σχήμα τῆς «ὀμάδας τῶν Σερρών»: παρουσιάζει στὴ μέση ἓνα μικρότερο ὀρθογώνιο, πὸ χωρίζεται, μὲ δύο διαγώνιες τεθλασμένες γραμμές, ὅμοιες μὲ τὶς χρησιμοποιημένες στὰ πρῶιμα δείγματα τοῦ 14ου αἰῶνα (πίν. 7), σὲ τέσσερα τρίγωνα· διπλοὶ δακτύλιοι γεμίζουν διακριτικὰ τὸ χῶρο· λείπουν ἐπίσης οἱ μετάλλινοι γόμφοι. Ἡ διακόσμηση ἔχει γίνει λιτότερη καὶ προαναγγέλλει τὰ νεώτερα παραδείγματα τοῦ 17ου αἰῶνα.

Ἡ νεώτερη αὐτὴ φάση ἐμφανίζεται μὲ τὸν κῶδ. ἀρ. 2610 (βλ. σ. 44), μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ σταχωτῆ Κοσμᾶ (πίν. 11). Ἡ διακόσμηση εἶναι ἐδῶ ἀκόμη πιὸ λιτὴ περιορίζεται, ὅπως καὶ στὸ τελευταῖο παράδειγμα πὸ εἶδαμε, σὲ ἓνα στενόμακρο ὀρθογώνιο, κοσμημένο στὸ κέντρο μὲ ἓνα ρόδακα ἀπὸ ὀκτῶ ἀνθη λωτοῦ· ὅμοια ἀνθη λωτοῦ, διαφορετικοῦ τύπου ἀπὸ ὅσους γνωρίσαμε ὡς τώρα (εἰκ. 5*), ἔχουν τοποθετηθεῖ στὶς γωνίες. Ὁμοια διακόσμηση συναντοῦμε σὲ ὀρισμένο ἀριθμὸ χειρογράφων, πὸν πρέπει ἀσφαλῶς νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου Κοσμᾶ. Εἶναι τὰ ἐξῆς: 1) ἀρ. 2437 καὶ 2) 2440, ἴδιου περιεχομένου καὶ τὰ δύο, Νομοκάνων Μαλαξοῦ, γραμμένα, τὸ πρῶτο τὸ 1616 ἀπὸ τὸν Τιμόθεο ἀρχιεπίσκοπο Σερρών, καὶ τὸ δεύτερο τὸ 1622 ἀπὸ κάποιον Νεόφυτο. 3) ἀρ. 2617 (τὸ χφ Νεῖλος 8). Ἀκόμη, τὰ μνημονευμένα παραπάνω (σ. 42): 4) ἀρ. 2521 καὶ 5) ἀρ. 2609, πὸν ἀναφέρουν τὸν προηγούμενο Κυπριανὸ εἴτε ὡς γραφέα εἴτε ὡς χορηγό, τὸ 1639 καὶ τὸ 1651. Μέσα στὰ χρονικὰ αὐτὰ πλαίσια πρέπει ἐπομένως νὰ δρᾷ ὁ Κοσμᾶς ὡς μάστορης - σταχωτῆς.

Συμπληρωματικὰ πρέπει ἀκόμη νὰ παρατηρήσουμε πὸς ὁ ἀρ. 2521 (4) χρησιμοποιεῖ ὡς παράφυλλα φύλλα ἀπὸ τὸν μουσικὸ κῶδικα· ἡ γραφή δὲν ἔχει τόσο μεγάλο μέγεθος ὅσο σὲ ὅλα τὰ ἄλλα παραδείγματα, τὰ φύλλα ὅμως ἀνήκουν ἀσφαλῶς στὸν ἴδιο κῶδικα³⁹. Στὸν ἀρ. 2437 (1) ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς παράφυλλα χάρτινα φύλλα βαμμένα πορφυρά· φύλλα κολλημένα στὰ ἐξώφυλλα ἔχουν μάλιστα σχέδια τῆς «μαρμαρόκολλας».

Δύο ἄλλα χφφ, ὅσο κι ἂν ἀνήκουν στὸν ἴδιο τύπο τῆς σταχώσεως, παρουσιάζουν ὡστόσο ὀρισμένες ἀποκλίσεις. Ὁ ἀρ. 2573 π. χ. ἐπαναλαμβάνει στὸ πίσω ἐξώφυλλο τὸ ἴδιο ἀκριβῶς σχῆμα, στὸ ἐμπρὸς ὅμως, τὴ μέση τοῦ κεντρικοῦ πεδίου καταλαμβάνει ἓνας σταυρὸς σχηματισμένος ἀπὸ πλοχμούς. Ὁ ἀρ. 2407 ἔχει καὶ ἓνα δεύτερο, ἐξωτερικὸ πλαίσιο ἀπὸ πλοχμούς, καὶ ἀκόμη πέντε χαμηλοὺς στρογγυλοὺς γόμφοις. Στὸ φ. 195ν μὲ χέρι τοῦ 17ου αἰῶνα ἔχει γραφεῖ ἡ σημείωση: *Ἐδχολόγιον τοῦ Προδρομόμου καὶ εἴτις τὸ προξενίσει* [!] (γρ. ἀποξενώσει) κτλ., καί: *Τὸ παρὸν βιβλίον θέλει νὰ σταχωθῆ*. Στὴν ὥα τοῦ φ. 133 ὑπάρχουν τὰ ὀνόματα *Ἀνδρέας Κοσμᾶς*, τὰ ὁποῖα ὅμως εἶναι μᾶλλον ἄσχετα μὲ τὸ προηγούμενο σημείωμα ἢ μὲ τὸν σταχωτῆ Κοσμᾶ.

39. Τὴν ἴδια γραφή παρέχουν τὰ παράφυλλα στὸν ἤδη μνημονευμένο κῶδ. ἀρ. 2514 (σημ. 34); ὁ ὁποῖος ἀνήκει δίχως ἀμφιβολία στὴν «ὀμάδα τῶν Σερρών».

Τέλος θ' αναφέρουμε ακόμη τὸ χφ ἀρ. 2403, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζεται μόνο τὸ ἔμπρὸς ἐξώφυλλο, ἀπὸ δέρμα βυσσινί· ἡ στάχωση ἔχει μιὰ ἰδιαίτερη θέση ἀνάμεσα στὴν ὁμάδα τοῦ Κοσμᾶ καὶ τὴν παλαιότερη «τῶν Σερρῶν». Ὅλο τὸ κεντρικὸ πεδίο, πλαισιωμένο ἀπὸ μιὰ ταινία ἀπὸ πλοχοῦς, κοσμεῖται μὲ ἓνα σταυρὸ, σχηματισμένον κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο ὅπως στὸν ἀρ. 2573 ποὺ ἀναφέραμε· ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀνὰ δύο ἀπὸ τὶς γνωστὰς στρογγυλὰς σφραγίδες μὲ τὸ λεοντάρι· ὑπάρχουν ἀκόμη ἕξι καρφιά στὰ σκέλη τοῦ σταυροῦ καὶ τέσσερα ἄλλα στίς γωνίες τοῦ ἐξωφύλλου.

Ἡ ὁμάδα «τοῦ Κοσμᾶ» φανερῶνει σὲ ὅλη τὴ σύλληψη ἓνα πνεῦμα νεωτερικόν, διατηρεῖ ὁμως, ὡς αὐτὴ τὴ μεταγενέστερη ἐποχὴ, γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα, τὴν παλαιὰ τεχνικὴ τῆς βυζαντινῆς σταχώσεως⁴⁰. Ἐνα δεῖγμα τοῦ νεωτερικοῦ τύπου τῆς σταχώσεως, ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ παράδοση καὶ προσαρμόζεται πρὸς τὰ δυτικὰ πρότυπα, εἶδαμε ἤδη στὸ χφ ἀρ. 2615 ποὺ μνημονεύσαμε παραπάνω (σ. 42-43), γραμμένον ἀπὸ τὸν Παρθένιο, μοναχὸ στὴ μονὴ τοῦ Προδρόμου, τὸν 18ο αἰῶνα.

Π ρ ο σ θ ή κ η

Ἐνα ἀκόμη χειρόγραφο, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ χωρὶς ἀμφιβολία στὸ βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου, εἶναι ὁ κώδ. XXV C 9 (605) τῆς Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πράγας, ποὺ περιέχει τὰ αὐθεντικὰ ἀντίγραφα ὅλων τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς (Σέρρες, Κώδ. Α, βλ. παραπάνω σημ. 2). Γράφτηκε φυσικὰ μέσα στὴ μονὴ καὶ βρισκόταν ἐκεῖ ὡς τὸν Ἰούνιον τοῦ 1917, ὅταν οἱ Βούλγαροι, κατὰ τὴ διάρκειαν τοῦ Α' Παγκόσμιου Πολέμου, πῆραν μαζί τους τὰ χφφ καὶ ἄλλα κειμήλια τῆς μονῆς (βλ. Guillou σ. 18). Ἀπὸ λόγους ἐσωτερικοῦς (στὸν κώδικα ἔχουν ἀντιγραφεῖ ὅλα τὰ χρυσοβούλλα ποὺ ἀπολύθηκαν ἀπὸ τὸ 1309 ὡς τὸ 1345, ὅχι ὁμως τοῦ 1352 καὶ τοῦ 1356), ὁ Guillou χρονολόγησε εὔστοχα τὸν κώδικα Α στὰ χρόνια 1345-1352. Εἶναι ἀκριβῶς τὰ χρόνια ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴ βιβλιογραφικὴ δραστηριότητα τοῦ ἱερομονάχου Νείλου (1330-1348) καὶ τὴν ἀρχὴ τῆς δραστηριότητος τοῦ Νεοκαισαρεῖτη (1350-1366).

Σήμερα διαθέτουμε μιὰ πλήρη πανομοιότυπη ἔκδοσιν τοῦ κώδικα Α⁴¹. Ὅσο κι ἂν ἡ φωτοτυπικὴ ἀπόδοσιν δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ, ὡστόσο ἡ σύγκριση μὲ τὰ χφφ τοῦ βιβλιογραφικοῦ ἐργαστηρίου τῆς μονῆς τοῦ Προδρόμου δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία πὼς ὁ κώδικας Α προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιον βι-

40. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τὰ ἀκόλουθα, περίπου σύγχρονα χφφ, ποὺ δὲν σταχώθηκαν στὸ ἐργαστήριον τῆς μονῆς : ἀρ. 2598, γραμμένον τὸ 1614, ἀρ. 2459 καὶ 2461, καὶ τὰ δύο γραμμένα ἀπὸ τὸν ἱερέα Γκίνο τὸ 1624 (βλ. Λ. Πολίτης, *Ἑλληνικά* 25, 1972, 118).

41. *Cartulary A of the Saint John Prodromos Monastery*. Facsimile Edition with an Introduction by Ivan Dujcev, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972.

βλιογραφικό εργαστήριο και πώς έχει γραφτεί από έναν από τους δύο κύριους αντιπροσώπους του, τὸν Νεῖλο ἢ τὸν Νεοκαισαρείτη. Ἡ γραφή (προφανῶς ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἀντιγραφή ἐπίσημων ἐγγράφων) παρουσιάζει ὀρισμένες διαφορὲς καὶ εἶναι τυπικὴ καὶ ὑπερβολικὰ μεγάλων διαστάσεων⁴². Παρ' ὅλα ταῦτα ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς μοιάζει μὲ τὴ γνωστὴ γραφή τοῦ Νεῖλου, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ὁποῖου ἀσφαλῶς θὰ ἔχει γραφτεῖ ὁ κώδικας.

Τὰ κωδικολογικὰ στοιχεῖα (ἢ χάραξη π. χ.) δὲν διακρίνονται στὴ φωτοτυπία πολὺ καθαρά· λείπει ἐπίσης ὁποιοδήποτε ἕχνος ἀριθμίσσεως τῶν τετραδίων. Τὸ χαρτὶ ἔχει ὡς ὑδατόσημο βασιλίσκο⁴³, σχεδὸν ἴδιο μὲ Briquet ἀρ. 2624—πράγμα ποὺ δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ χρονολόγησι τοῦ Guillou.

Εἰκ. 7

42. Τὸ χφ ἔχει πολὺ μικρὸ σχῆμα (19 × 13 ἐκ.), μὲ 17 μόνο στίχους σὲ κάθε σελίδα· ἄλλα χφ τοῦ ἴδιου σχήματος ἀπὸ τὸ βιβλιογραφικὸν εργαστήριον τῶν Σεργῶν (2496, 2515, 2617) ἔχουν 24-25 στίχους στὴ σελίδα (ὁ ἀρ. 2606 : 21). Μόνον τὸ Ψαλτήριον ἀρ. 2478, γραμμμένο ἀπὸ τὸν Νεῖλο, παρουσιάζει παρόμοια εὐμεγέθη γραφή (19 στίχοι σὲ μεγάλο σχῆμα 27,5 × 20 ἐκ.)· εἶναι γραμμμένο στὸν ἐλευθεριάζοντα, στρογγυλὸ τύπον γραφῆς τοῦ Νεῖλου (βλ. παραπ. σ. 34-35).

43. Σὲ μιὰ ἐπίσκεψή μου στὴν Πράγα, τὸν Μάρτιον τοῦ 1959, εἶχα τὴν εὐκαιρίαν νὰ μελετήσω ἐπὶ τόπου τὸ χφ.

Ἐπισημείωσις

Ἡ μελέτη αὕτη δημοσιεύτηκε πρῶτα γερμανικὰ στὸν τόμον *Wandlungen. Studien zur antiken und neueren Kunst*, Stiftland-Verlag, Waldsassen - Bayern 1975, σσ. 278-295, πίν. 54-59. Ὁ τόμος εἶναι τιμητικὸ ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου Ernst Homann - Wedeking, μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀποχωρήσεώς του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον. Στὴν ἀρχὴ τῆς μελέτης προτάσσονται τὰ ἀκόλουθα λίγα λόγια :

Μὲ τὸν Ernst Homann - Wedeking μὲ συνδέει μιὰ φιλία ποὺ κρατᾷ πάνω ἀπὸ σαράντα χρόνια, ἀπὸ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1932, ὅταν ἔφτασα στὸ Μόναχο γιὰ ἀνώτερες σπουδὰς στὴ μεσαιωνικὴ καὶ νέα ἑλληνικὴ φιλολογία, ἀλλὰ δίπλα στίς παραδόσεις τοῦ Franz Dölger παρακολουθοῦσα καὶ τὰ μαθήματα τοῦ Ernst Buschor καὶ τοῦ Wilhelm Pinder. Ὑστερ' ἀπὸ λίγο, καὶ σὲ ὅλο τὸ διάστημα τῶν ἀξέχαστων ἐκείνων χρόνων, ἀφιερῶθηκα στὴ σπουδὴ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας, γιὰ νὰ ἀφοσιωθῶ ἀργότερα, ὅταν γύρισα στὴν Ἑλλάδα, στὴ μελέτη τῆς νεοελληνικῆς φιλολογίας. Τὸ τί χρωστῶ σὲ ὄλους μου τοὺς γερμανοὺς δασκάλους—ἀλλὰ καὶ τοὺς φίλους καὶ τοὺς συσπουδαστές—δὲν τὸ ξεχνῶ ποτέ. Ἡ σπουδὴ τῆς κλασικῆς ἀρχαιολογίας εἰδικότερα μοῦ ἀποκάλυψε νέους καὶ περισσότερον ζωντανοὺς δρόμους γιὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἔργων τῆς λογοτεχνίας. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπασχόλησί μου (ιδιαι-

τερα προσφιλῆς) γιὰ τὴν παλαιογραφία πολλά ὀφείλει στίς ἀρχαιολογικῆς ἐκείνες σπουδές. Οἱ ταπεινοὶ βυζαντινοὶ καὶ μεταβυζαντινοὶ ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων, συχνὰ ἔξοχοι τεχνίτες, θυμίζουν ἀπὸ κάποιαν ἄποψη τοὺς ἀττικοὺς ἀγγειογράφους· καὶ οἱ παλαιογράφοι ἐπιχειροῦν νὰ ἀνιχνεύσουν στὰ διάφορα χειρόγραφα τὸν τρόπο τῆς γραφῆς τους, ὅπως τὸ κάνουν οἱ ἀρχαιολόγοι γιὰ τοὺς ἀγγειογράφους. Αὐτὰ σὰν σύντομη εἰσαγωγή καὶ συνάμα δικαιολογία γιὰ τὸ πῶς βρίσκεται μιὰ μελέτη παλαιογραφικὴ σ' ἓναν τιμητικὸ τόμο γιὰ ἓναν κλασικὸ ἀρχαιολόγο.

56

ἡμῶν· χαίρειν πολὺν ἀλλ' ἴδμεν πρὸς ὁρμ
 αβρος τὴν ἀλήθειαν· καὶ τὴν διαμνηστικὴν
Πρὸς τὸ ἰουδαίου· καὶ κλεισθὲν ἔδωκε·
 σφί· οὐ τὸν ἀμπαρῶν· ἐκλεχθῆσθε τὸ
 πρὸς ὁρμ· καταρτίσθε θεολογίας· ἀλλ'
 αὐτὸν ἴδμεν· καὶ ἀποταμίωσθε φάρος ἀφ' ἑρ
 τος· ἀλλ' ἴδμεν· ζοροαστρῶν· ἴδμεν
 ἰαμαρτίας· τὸ χωρὶς ἑρσῆ· καὶ οὐ
 αὐτὸν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
Ερμολογίας· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
 φάρος· ἐκ τῆν ἴδμεν· ἐκ τῆν ἴδμεν· ἴδμεν·
 ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
 ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·

α) Ἀθην. 2498, φ. 3

μισοῦ· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
 ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
Πρὸς τὸ ἰουδαίου· καὶ κλεισθὲν ἔδωκε·
 σφί· οὐ τὸν ἀμπαρῶν· ἐκλεχθῆσθε τὸ
 πρὸς ὁρμ· καταρτίσθε θεολογίας· ἀλλ'
 αὐτὸν ἴδμεν· καὶ ἀποταμίωσθε φάρος ἀφ' ἑρ
 τος· ἀλλ' ἴδμεν· ζοροαστρῶν· ἴδμεν
 ἰαμαρτίας· τὸ χωρὶς ἑρσῆ· καὶ οὐ
 αὐτὸν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
Ερμολογίας· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
 φάρος· ἐκ τῆν ἴδμεν· ἐκ τῆν ἴδμεν· ἴδμεν·
 ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·
 ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν· ἴδμεν·

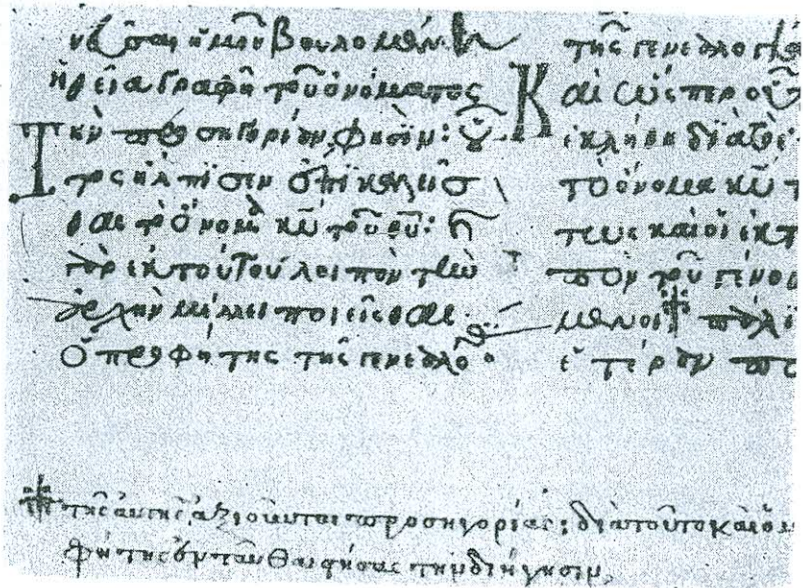
β) Ἀθην. 2608, φ. 1

57

60

α) Ἀθην. 2478

β) Ἀθην. 2635, φ. 146v

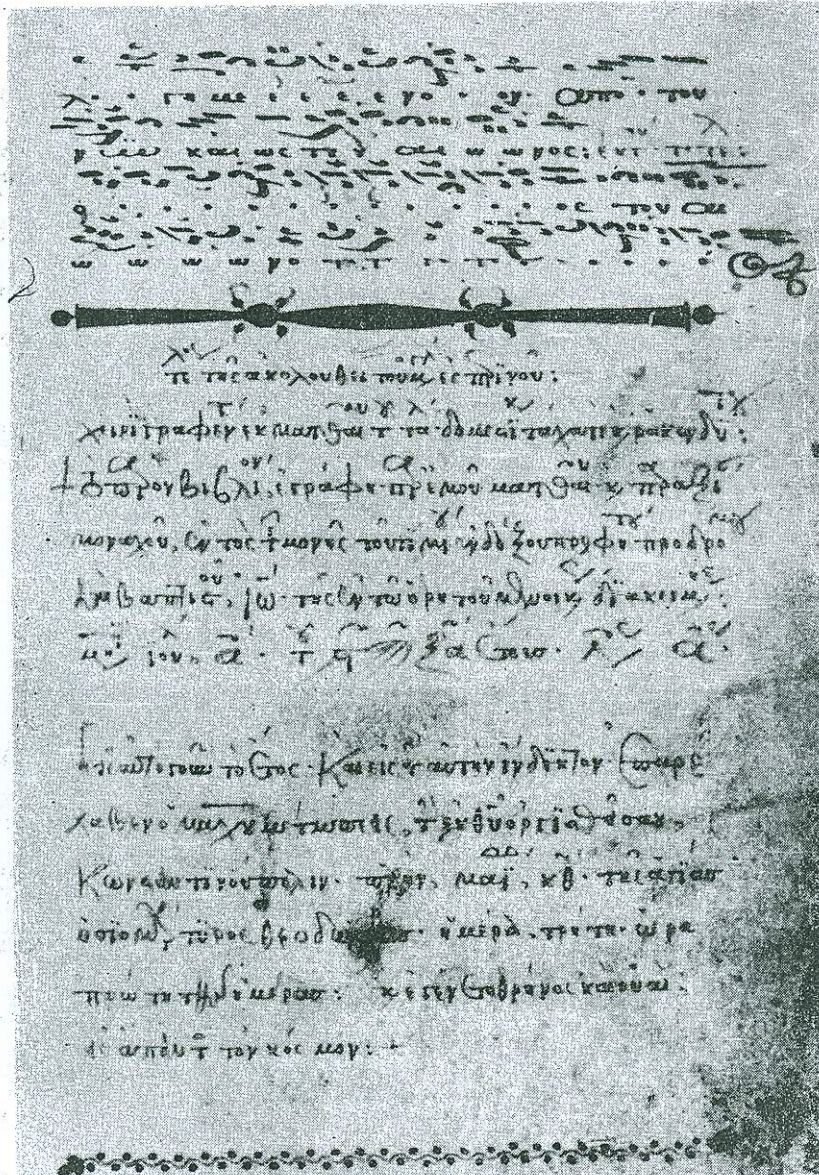
λησονται. οπιθσκατερ χταε κει.
 σκυλασαι τον θαματο:
 Ο υνος του παρς. θωι ης κατηλθε. και
 υμελος φωτος. τη θηαι ληε. χαρρε α
 ληνμη. ητηρ πασαδω μνη φυλα
 ξασα. συλληψιμ συλλαβοισα. τον προ
 αιωριον θη και κη. ιραει κη πλαηησ.
 σωσικως θε τον υνος των αιωνων:
 ο α αν ησ ουδ χ ηρο υχα τι με γαν πικη
 επι τι αν πο δω αν τω κω. το πα πνον.
 το λε ο ποτ η σι η η προ αν η κω

α) 'Αθην. 2617, φ. 271

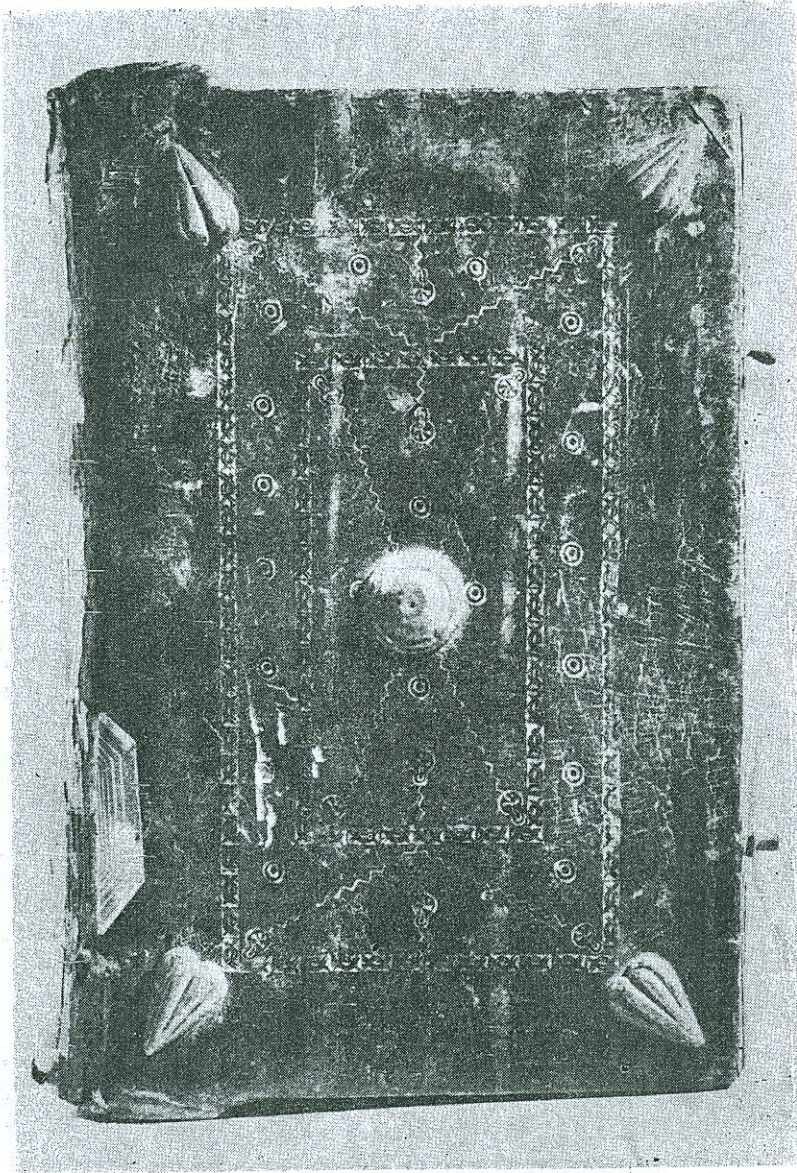
ο χι βαθια... 155
 βα...
 ητω σα βασιεις πηραση φηρα κη
 μα η γ λω μω παρ ε ηχ βαρ φεση ηη
 Κη ηνομωι. το φη λα γαρ οω σου διομην
 σου παρα ηη. μα ηη εη παρ ηη τα οηη
 ηδ ει. μα ηη ηη ηη ηη ηη. του σου ηη ηη
 σα δη ηη ηη ηη. ηη ηη ηη ηη ηη ηη
 ηη ηη ηη ηη ηη. ηη ηη ηη ηη ηη ηη
 δη ηη ηη ηη ηη. ηη ηη ηη ηη ηη ηη
 ηη ηη ηη ηη ηη. ηη ηη ηη ηη ηη ηη
 ηη ηη ηη ηη ηη. ηη ηη ηη ηη ηη ηη

β) 'Αθην. 2571, φ. 155

62

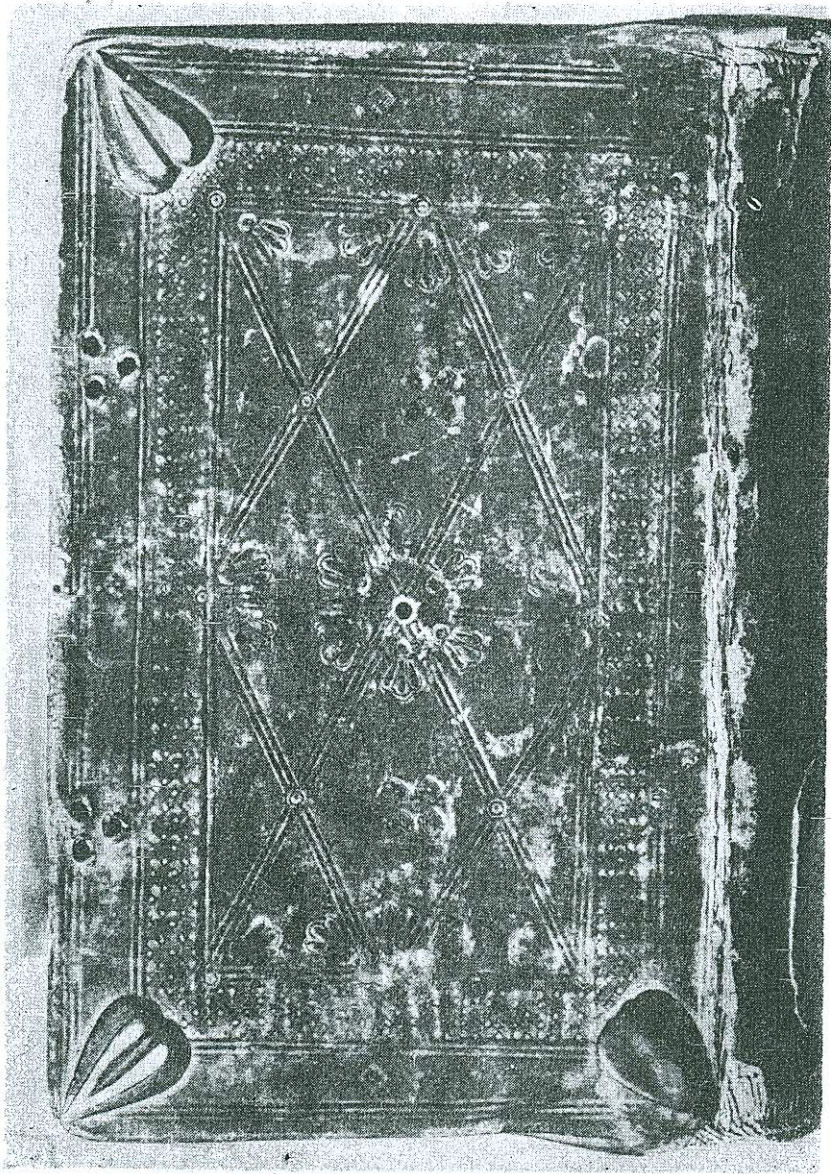

Ἄθην. 2406, φ. 291

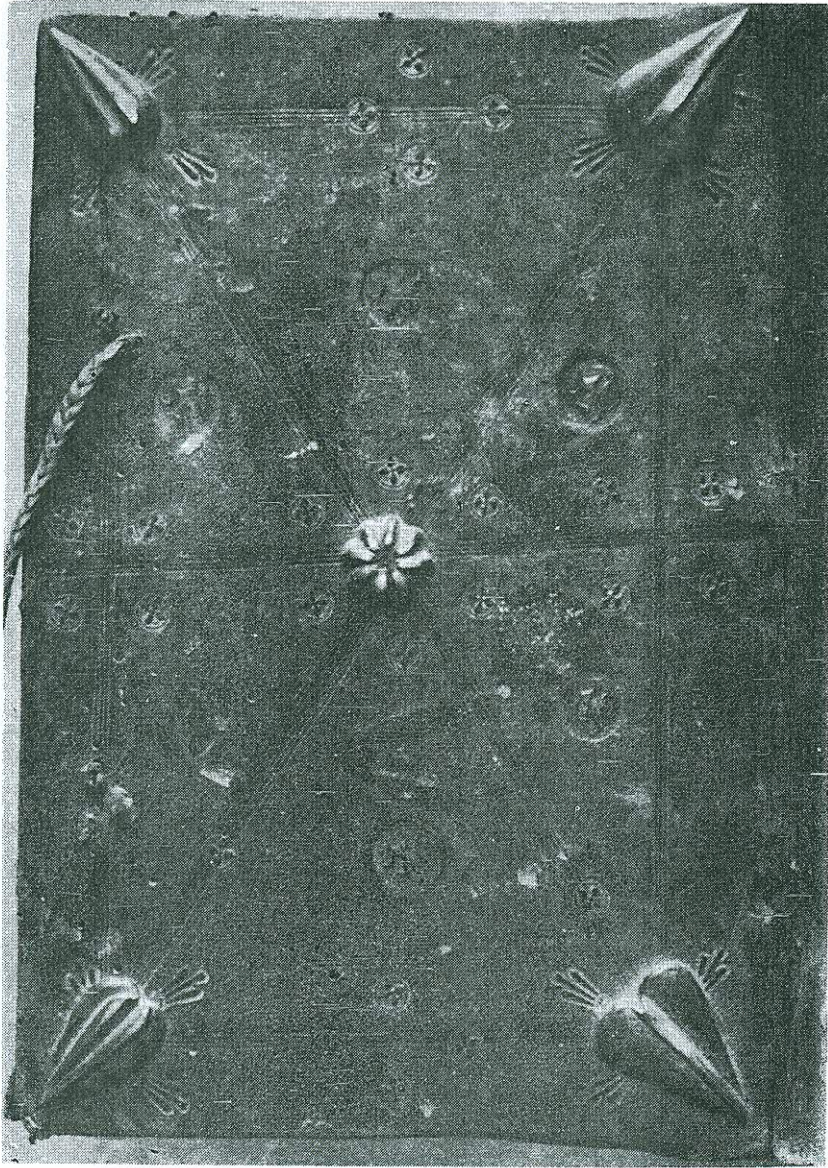

Ἄθην. 2608

Gr

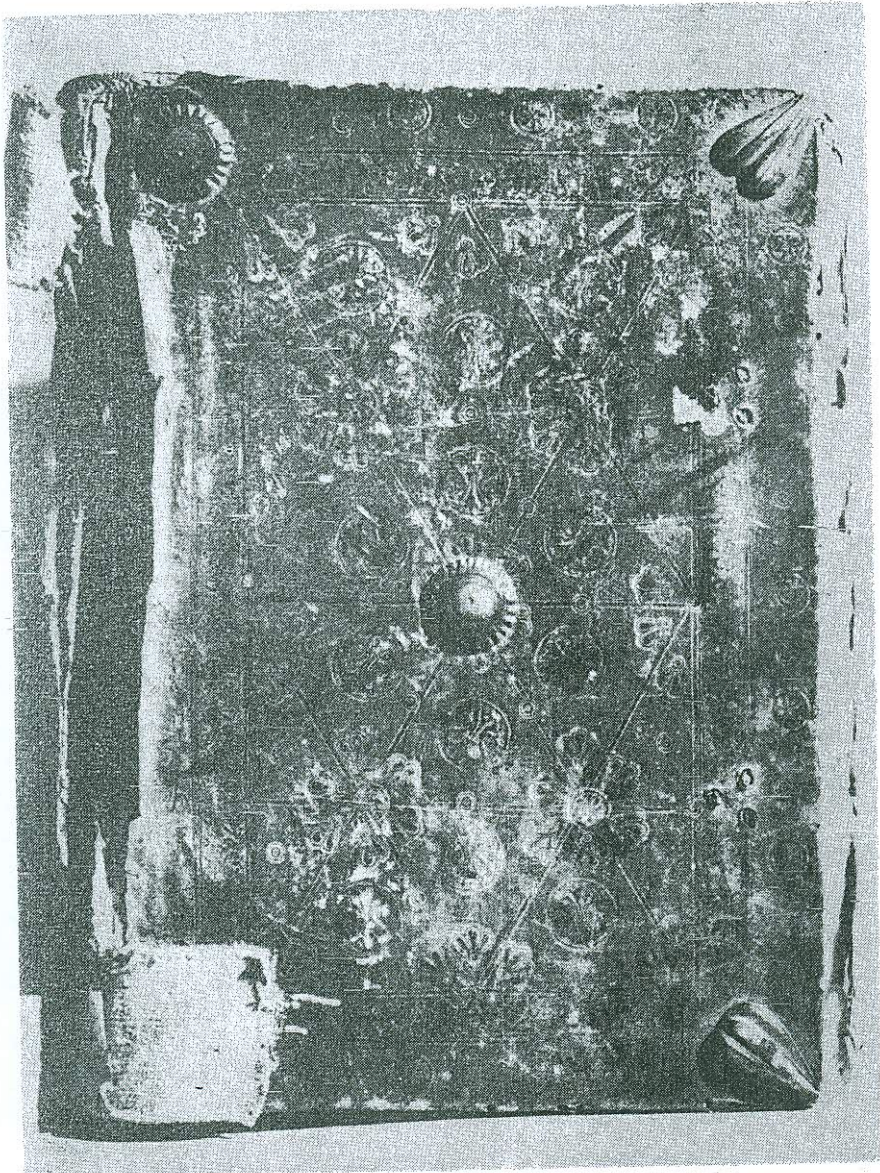

*Αθην. 2406

Ἀθην. 2470

66

Ἄθην. 2478

67

Ἄθην. 2610

68

100

100

100

100